

Kirkegårdskultur 2022-2023

Kirkegårdskultur

2022-2023

- Formand: Elof Westergaard
Tlf. 7542 1800
eve@km.dk
- Næstformand: Mette Fauerskov
Tlf. 2225 8667
mf@mflandskab.dk
- Kasserer: Dennis Næser
Tlf. 4046 7414
dgn@horsenskirkegaarde.dk
- Administration, Foreningen for Kirkegårds kultur
ekspedition og c/o Jens Dejgaard Jensen
webmaster: Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 2896 8154
post@kirkegaardskultur.dk
- Redaktion: Anne Kjærsgaard
Rikke Ilsted Kristiansen
Mette Fauerskov
Klaus Bertelsen
Stine Helweg
- Tryk/layout: Jelling Bogtrykkeri
- ISSN: 0907-8541
- Forsidemotiv: Femø Kirkegård har på dele af kirkegården
gravsteder med egen afgrænsning. Foto:
Torben Engelbrecht-Vindnæs, 2020.

*Kirkegårds kultur modtager gerne artikler uopfordret.
Send dem til post@kirkegaardskultur.dk mærket "redaktionen". Ved at ind-
sende en artikel til og/eller acceptere publikation i Kirkegårds kultur accepterer
forfatteren samtidig, at artiklen udgives digitalt og er digitalt tilgængelig i
bladet for evig tid. Forfatteren accepterer også, at Kirkegårds kultur har
begrænset eksklusivitet (eneret) til artiklen i et år efter udgivelsen, hvorefter
forfatteren kan råde over rettigheder til genbrug af artiklen andre steder,
dog med henvisning til, at den første gang er bragt i Kirkegårds kultur.*

*Artiklerne i Kirkegårds kultur gengiver forfatternes egne holdninger og er ikke
nødvendigt udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.*

Indholdsfortegnelse

Forord	5
Formandens beretning	10
<i>Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop Elof Westergaard</i>	
Artikler om graven som politisk kamplads modtages	16
Bevaringsværdige gravstedsstrukturer	18
<i>Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent i Ribe Stift, Mette Fauerskov</i>	
Handler det kun om afdøde?	20
<i>Ph.d., lektor ved Center for Mellemøstudier, Syddansk Universitet, Helle Lykke Nielsen</i>	
Redningsaktion for Femø Kirkegård	32
<i>Formand for Kunst- og Kulturudvalget, Femø Beboerforening, Annelise Svansson og alment praktiserende læge Niels Svansson</i>	
Tanker om tuegrave	40
<i>Tidligere provst Leif Arffmann</i>	
Hvad skal jeg med vores familiegravsted?	44
<i>Arkitekt, projektleder Charlotte Heitmann</i>	
Bæredygtig afsked	52
<i>Stenhuggermester Filip Møller og medlem af bestyrelsen i Landsforeningen af Menighedsråd Hans-Henrik Nielsen</i>	
Med naturen som inspiration	56
<i>Ph.d., professor ved Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, Sveriges lantbruksuniversitet Thomas Barfoed Randrup</i>	
Den naturlignende kirkegård	68
<i>Landskabsarkitekt Martina Rahkonen</i>	
Kirkegården som bærer af en kulturarv i en ny tid	80
<i>Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop Elof Westergaard</i>	
Privat: Ikke alle steder på kirkegården er for alle	88
<i>Ph.d. Anne Kjærsgaard</i>	

Gravminder mellem ørerne. Anmeldelse.....	102
<i>Cand.mag., museumsvært, Museum Thy, Jimmy Munk Larsen</i>	
Historie fortælles på kirkegården. Anmeldelse.....	106
<i>Museumsdirektør, Museum Lolland-Falster, Ulla Schaltz</i>	
Kirkens Rum. Anmeldelse	109
<i>Landskabsarkitekt, kirkegårdskonsulent i Haderslev Stift, Anne Vium Skaarup</i>	
Memento Vitae og Skabt, skrøbelig og håbefuld. Anmeldelser	112
<i>Sognepræst i Aarhus Domkirke Henrik Grøndal Lund</i>	
Generalforsamlingen 2022	116
Glimt fra årsmødet 2022	119
<i>Sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur, Stine Helweg</i>	
Foreningen for Kirkegårdskultur	124
Bestyrelsen i Foreningen for Kirkegårdskultur	126

Forord

Hvad betyder grøn omstilling, og hvordan skal den udmøntes i praksis? Det er spørgsmål, som i høj grad præger udviklingen på de danske kirkegårde i disse år og derfor også dette årsskrift. Det er væsentligt, at kirkegårdene er med til at yde deres bidrag til at bremse klimaforandringerne og øge biodiversiteten, men samtidig vil vi gerne understrege at, at begrebet bæredygtighed rummer flere aspekter, som ikke må glemmes.

Kirkegårdenes økonomiske, sociale og kulturelle værdier bør sikres og overleveres intakte til de fremtidige generationer lige så vel som de økologiske. Bæredygtighed betyder altså også, at kirkegårdens økonomiske ressourcegrundlag ikke kortsigtet må udpines og undermineres; at kirkegården som hele samfundets begravelsesplads fortsat skal give plads til alle borgere i al deres diversitet; og endelig at vi skal værne om de kulturlevn, der er blevet os overgivet fra fortiden, så fremtidige generationer også kan glæde sig over kirkegårdenes mangfoldighed. Ud over det økologiske aspekt beskæftiger artiklerne i årsskriftet sig derfor også med kulturelle og sociale bæredygtighedsaspekter.

Alle bæredygtighedsaspekterne bør altid sammentænkes i et bredt helhedsperspektiv, ingen af dem bør stå alene eller suverænt overordnes de øvrige. Men hvor skal sammen-tænkningen og de praktiske initiativer egentlig komme fra? Hvem har ansvaret for omstillingen til bæredygtighed bredt forstået? Artiklerne i årsskriftet viser, at der arbejdes med problemstillingerne fra mange forskellige sider. Både private enkeltpersoner, menighedsråd, sammenslutninger af frivillige og fagprofessionelle kaster deres kræfter ind. Og de gør det på mange forskellige niveauer, helt nede fra indretningen og pasningen af det enkelte gravsted og op til design og omlægning af kirkegårdsanlæg samt omorganisering af arbejdet på kirkegården som helhed.

Alle kan være med - og mange er med - men artiklerne afslører også, at der er forskellige syn på, hvorvidt der er behov for en mere overordnet styring af kirkegårdenes omstillingsproces. Vi håber særligt, at årsskriftet vil give anledning til en fortsat debat herom.

Emner med stor relevans for udviklingen af kirkegårdens kulturelle, økologiske og sociale bæredygtighed var også centrale på Nordisk Kongres, som Nordisk Forbund for Kirkegårde og Krematorier (NFKK) afholdt i september i Finland. De fire danske oplæg ved konferencen bringes i artikelform i sektionen umiddelbart før anmeldelser af aktuelle bøger og podcasts. Derudover indeholder årsskriftet som altid bidrag med direkte afsæt i Foreningen for Kirkegårdskulturs arbejde, herunder også en opfordring fra redaktionen til at indsende forslag til artikler til næste årsskrift, der belyser graven som politisk kamplads.

Sammen med årsskriftet er Foreningen for Kirkegårdskultur særdeles glad for at kunne udsende bogen *Bevaringsværdige gravstedsstrukturer - umistelig kulturarv på kirkegården* forfattet af foreningens næstformand, landskabsarkitekt Mette Fauerskov. Hermed understreger foreningen den akutte vigtighed, den tillægger sikringen af kirkegårdens grønne kulturarvs-værdier, noget som også blev fremhævet i sidste årsskrift.

Årsskriftet indledes med formand Elof Westergaards årsberetning, hvor han kredser om baggrunden for, at han så hyppigt møder spørgsmål om reglerne for henholdsvis adfærd på kirkegårde og håndtering af aske.

Redaktionen for Kirkegårdskultur bringer en opfordring til at indsende forslag til næste årsskrift under temaet *Graven som politisk kamplads*.

Mette Fauerskov skriver om det store behov for at sikre grønne kulturværdier på kirkegårdene og præsenterer som et skridt på vejen hertil bogen *Bevaringsværdige gravstedsstrukturer* udgivet af Foreningen for Kirkegårdskultur.

Helle Lykke Nielsen beskriver muslimske begravelses- og gravpraksisser i Danmark, både på og uden for kirkegårdene, og giver indsigt i gravstedernes variation samt tolkning af og forhold til det religiøst foreskrevne, som de udtrykker.

Annelise Svensson og Niels Svensson fortæller om kampen for bevaring af gamle gravsteder på Femø Kirkegård, drevet af ihærdige lokale ildsjæle og sikret af frivillige, der jævnligt mødes på kirkegården for at vedligeholde dem.

Leif Arffmann beretter om tuegravens historie og tager os med til Gammel Sogn Kirkegård, hvor der stadig findes

eksempler bevaret i kraft af det, som forfatteren kalder en folkelig fredning.

Charlotte Heitmann er blevet gravstedsholder for et familiegravsted. Hun fortæller om en proces med tøvende forandringer og behovet for at gøre et gammelt gravsted meningsfuldt på ny, hvor en økologisk tilgang har spillet en stor rolle.

Filip Møller og Hans-Henrik Nielsen skriver om projektet *Bæredygtig afsked*, som er initieret af Herlufsholm Kirkegård og arbejder med at finde frem til konkrete grønne løsninger i den daglige praksis på landets kirkegårde.

Thomas Barfoed Randrup introducerer til naturbaseret forvaltningsstrategi på kirkegårdene. Han gennemgår de centrale teoretiske begreber og viser, hvordan de kan omsættes i praksis.

Martina Rahkonen skriver om natursynets betydning og arbejdet med at transformere Vester Hassing Kirkegård til naturkirkegård.

Elof Westergaard fortæller om samarbejdet i NFKK og reflekterer over, hvordan de nordiske landes kirkegårdskultur tager farve af samfundsudviklingen og afspejler vor tids forestillinger om individ, samfund og natur.

Anne Kjærsgaard ser nærmere på sammenhængen mellem oplevelser af eksklusion, forskellige gravstedstyper og fremvæksten af nye forståelser af familiebegrebet.

Jimmy Munk Larsen anmelder podcastserierne *Gravminder* og *Et liv levet*, som fortæller om de døde og deres historier med afsæt i gravsteder på kirkegårde i Aarhus og København.

Ulla Schaltz anmelder Susanne Guldagers bog *Historie fortælles på kirkegården – byhistorie og begravelsespladser i Faaborg*.

Anne Vium Skaarup anmelder bogen *Kirkens Rum – kunsten, arkitekturen og den visuelle liturgi* skrevet af Morten Skrivers et al.

Henrik Grøndal Lund anmelder bøgerne *Skabt, skrøbelig og håbefuld. Om hvorfor det er godt at gå en tur på kirkegården og engang ende der* og *Memento Vitae. Betragtninger om død og liv*, begge skrevet af Elof Westergaard.

Redaktionen

Formandens beretning

Ved årsmødet 2022

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Hvad må man på en kirkegård? Og hvorfor må jeg ikke gøre, hvad jeg vil, med din aske?

Jeg vil i min årsberetning gerne kredse om et par spørgsmål, som jeg i de sidste år gentagne gange er blevet mødt af, både i egenskab af at være formand for Foreningen for Kirkegårds-kultur og i mit arbejde som biskop i den danske folkekirke.

Det første spørgsmål er: Hvad må man på en kirkegård?

Det andet spørgsmål er: Hvorfor skal der være regler for håndtering af aske og de jordiske efterladenskaber? Hvorfor må vi ikke bare gøre, hvad vi vil, med resterne af de døde?

Det, som interesserer mig, er mindre svarene end det, at spørgsmålene bliver stillet.

Hvad må man på en kirkegård?

”Hvad må man på en kirkegård?” Da de fleste journalister, som ringer og spørger herom, er bosat i enten Århus eller København, er spørgsmålet ofte stillet ud fra en byvinkel. Journalisten cykler eller løber måske igennem Vestre Kirkegård eller Assistens Kirkegård og ser solbadere, hundeluftere og andet godtfolk gøre brug af kirkegården til ophold, tur og rekreation.

Spørgsmålet tager desuden ofte afsæt i nogle af de initiativer, som der sker på kirkegårdsområdet i disse år. Kirkegårdsledere, menighedsråd og kirkegårdsbestyrelser over hele landet har øget bevågenhed på og en måske stærkere bevidsthed om gerne at ville åbne kirkegården for flere mennesker. Der bliver i det hele taget udvist stor vilje til at imødekomme de pårørendes forskellige ønsker og behov.

Vi er mange, som har et stærkt ønske om, at kirkegården må blive besøgt og indgå i menneskers liv som et sted til trøst og glæde, ja, at kirkegården må fremstå som et sted for fortælling og refleksion, som et sted, der kan berige menneskelivet.

Historierne om, hvordan kirkegårdene på forskellig vis bliver åbnet og byder ind, er flere. Og det er entydigt godt, at kirkegården er at betragte som andet og mere end en sort plet i bybilledet, hvor de døde blot er overladt til sig selv i kirkegårdens jord.

Det er vigtigt med liv på kirkegården, at kirkegårdens afgrænsede rum med dens historier og natur bliver et vedkommende rum for mennesker at besøge.

Jeg har på forskellig vis søgt at skildre det i bogen *Skabt, skrøbelig og håbefuld*, som jeg udgav tidligere på året, og hvor jeg citerede en popsang, hvor kirkegården nævnes som et naturligt sted at krydse på vejen til børnehaven med sit barn.

Endelig bliver kirkegårdens brug og spørgsmålet om, hvad man kan og må på en kirkegård, også forstærket af de drøftelser og initiativer, som finder sted på baggrund af kirkegårdens megen overskudsjord. Hvordan kan denne jord være til glæde og gavn for mennesker i nærområdet?

Hvad må man på en kirkegård? Journalisternes spørgsmål er således afledt af alt det, som sker på kirkegårdsområdet i disse år, men når spørgsmålet i det hele taget melder sig, afslører det samtidig for mig en stærk og rodfæstet fornemmelse hos os alle for, at kirkegården er et særligt sted, et anderledes sted, hvor enhver forstyrrelse og nye aktiviteter altid må afvejes og overvejes i forhold til stedets karakter som begravelsesplads. Kirkegården har noget at bidrage med eksistentielt, som det også er vigtigt fortsat at overveje og reflektere over, hvordan vi bedst værner om. Dvs. bag ved spørgsmålet om, hvad man må på en kirkegård, ligger sådan set de spørgsmål, som vi også altid må stille os i Foreningen for Kirkegårdskultur, for så vidt vi har som formål at hæge om og søge at bevare det særlige ved dansk kirkegårdskultur og samtidigt fremme en udvikling, så kirkegården kan være til glæde og gavn for mennesker lokalt og for den danske befolkning.

Der er på den ene side brug for initiativer, der åbner lågen ind til kirkegården, for vedtægter, som virker inviterende og viser de mange muligheder, der er på kirkegården for den enkelte familie og de pårørende, samtidig med at vi på den anden side skal understøtte, værne om og udvikle kirkegårdens helt særlige funktion. Kirkegården skal gerne fortsat have karakter af at være et helt særligt fælles rum, hvor der er mulighed for eftertanke og refleksion, og, ikke mindst, at man som menneske kan komme der med sin sorg og sit savn af de døde. Dvs. åbningen af kirkegården er ikke en åbning ind til hvad som helst, men det er en åbning ind til et rum, hvor der er plads til eksistentiel eftertanke og ro til bare det at være.

Hvorfor skal der være regler for, hvordan vi håndterer en urne?

Det andet spørgsmål, som jeg oftere og oftere bliver stillet og støder på, er: "Hvorfor skal der i det hele taget være regler for, hvad vi må gøre med asken af de døde? Hvorfor blander kirken og staten sig i det forhold?"

I et samfund præget af en stærk individualisme kan det være vanskeligt at forstå, hvorfor der er regler for omgang med de jordiske rester af et menneske. De fleste bliver kremeret, og der er jo kun aske tilbage. Hvorfor må jeg ikke gøre med min ægtefælles aske, som jeg vil?

På et møde i nordisk sammenhæng i NFKK (Nordisk Forbund for Kirkegårde og Krematorier) i begyndelsen af maj måned i Notodden i Norge fortalte den islandske repræsentant Gudmundur Rafn Sigurdsson om et lovforslag, som er rejst i det islandske landsting af det indflydelsesrige Piratparti. Lovforslaget vil, at det gøres frit, hvad der skal ske med asken fra de døde. Lovforslaget, der er lagt frem i det islandske storting (Stortingsdokument 180), lægger op til, at bevaring og fordeling af asken af afdøde personer skal gøres fri, og at kirkegårdsloven skal fjerne de begrænsninger og vilkår, som i dag gælder for bevaring og fordeling af sådan aske. Der er, som det også fremgår af lovforslaget, ingen hygiejniske problemer forbundet med at gøre det frit. Med forslaget vil der således ikke længere være nogen som helst restriktioner; resterne af de døde kan placeres hvor som helst.

Hvorvidt forslaget bliver vedtaget, vides ikke i skrivende stund. Jeg håber virkelig ikke, at forslaget får flertal og vinder fremme i andre lande. Det er vigtigt, at der fortsat er regler for, hvor vi placerer, og hvordan vi behandler, de jordiske rester af et menneske. Jeg er glad for, at det ikke er frit for den enkelte, hvordan asken håndteres.

Uagtet at der er noget i natursynet i dag, dvs. i den menneskelige længsel efter indoptagelse i naturen, som gør det nærliggende at tænke i spredning af aske over åbent hav, i skov eller et andet sted end på kirkegården, ja, måske i at gøre det helt frit, så finder jeg det helt afgørende, at der er regler og særlige steder, hvor begravelsen skal finde sted.

Vores begravelsesformer er med til at understrege et konkret menneskeligt fællesskab. Det sker efter min opfattelse bedst på kirkegården, som er et lille kosmos og et spejl af den nære verden, mennesket lever i.

Kirkegården sikrer ved at være et afgrænset og indhegnet område den nødvendige respekt og værdighed i forhold til opbevaring og formuldning af resterne af den menneskelige krop. Det er på kirkegården tydeligt, at det er et menneske, der har levet.

Nogle vil så måske dertil indvende, at værdig og respektfuld omgang med de jordiske rester kan finde sted på mange måder, men jeg vil nu tillade mig at mene, at det spørgsmål ikke bare lader sig relativere til noget helt og aldeles subjektivt. Begravelsen er en etisk handling, og derfor er det også vigtigt, at vi begraver vores døde ordentligt, og at der lovgivningsmæssigt er regler og rammer for dette.

At genopdage jorden

På et tidligere årsmøde i Foreningen for Kirkegårds-kultur redegjorde professor i kirkeret Lisbet Christoffersen for begravelseslovgivningen i Danmark. Der er i den danske begravelseslovgivning lagt vægt på, at man skal tilgodese afdødes ønsker. Begravelsesmyndigheden prøver så at følge disse ønsker så godt som muligt. I de senere år har begravelsesmyndigheden imidlertid oplevet ofte meget stærke ønsker fra de pårørendes side. En tankegang, der ikke er fremmed for en luthersk tankegang, for så vidt evangelisk-luthersk

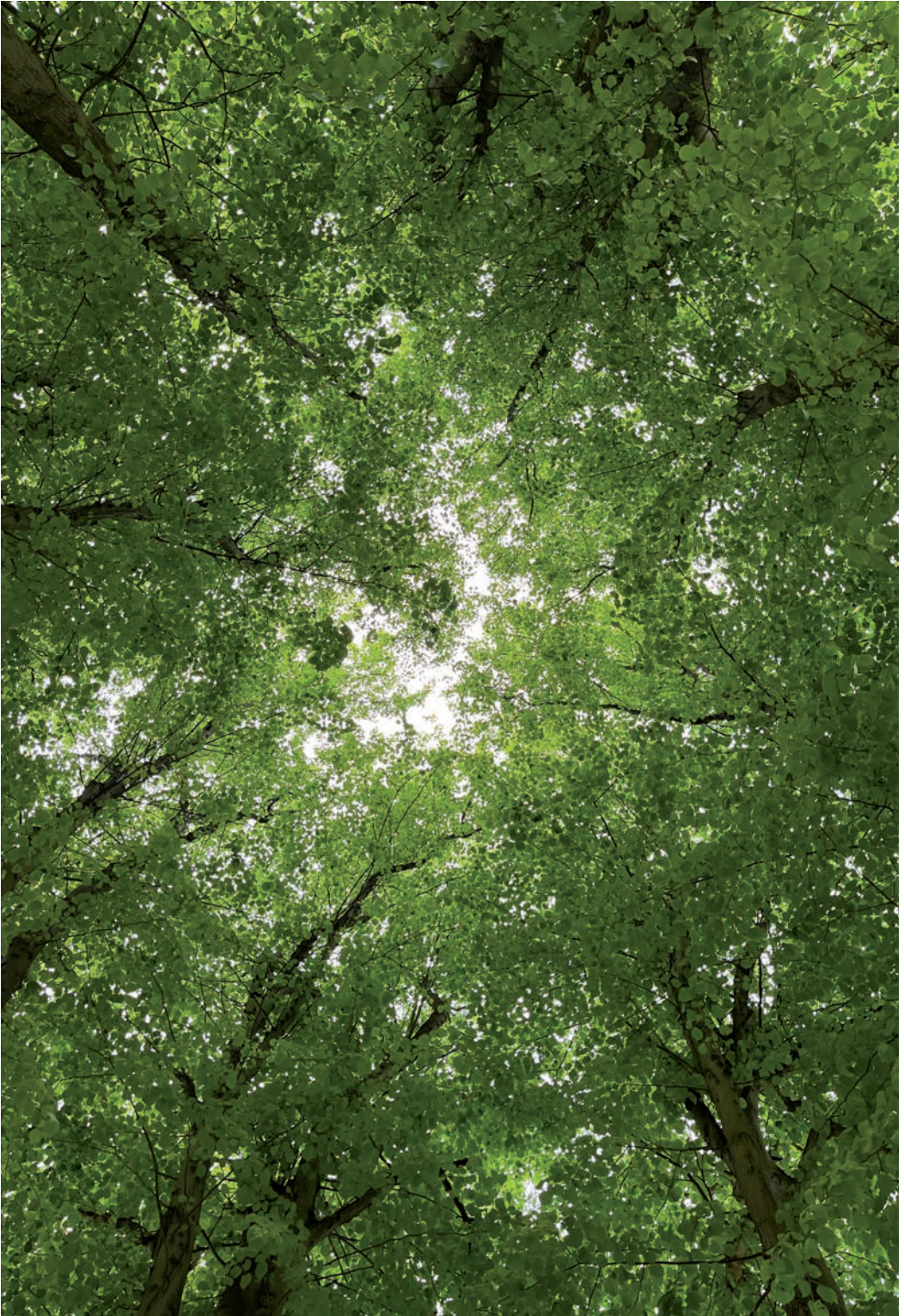
kristendom netop lægger vægt på begravelseshandlingens betydning som trøst for de efterladte.

De to synsvinkler, henholdsvis hensynet til den døde og de efterlattes ønsker (den døde som subjekt eller objekt), kan indimellem støde sammen. De fleste af dem, som har med begravelsvæsenet at gøre, søger, så godt de kan, at imødekomme både den døde ønske og de pårørendes behov. En vis skånsomhed synes i praksis at gøre sig gældende.

Jeg tror imidlertid, at der er brug for et tredje hensyn, noget, som gør den døde til andet og mere end et subjekt, hvis ønsker vi skal imødekomme, eller et objekt for de pårørendes ønsker.

Den franske filosof Bruno Latour skriver, at det i vores tid er vigtigt at genopdage jorden, at forstå og se mennesket som værende og som til stede i verden. Kirkegården har her virkelig noget at byde ind med, for det er netop, hvad kirkegårdens fælles rum understreger: Mennesket har været til og til stede i en verden. Vi mennesker trækker vejret i den samme luft og går på de samme gader. Vi dør og indoptages også i den samme jord. Begge dele er tydeligt vist på kirkegården. Kirkegården er som tidligere nævnt et slags mikrokosmos, der tegner et billede af det fællesskab, mennesket er del af, ja, af den verden, den jord, vi som menneskehed har så stærkt brug for at genopdage i disse år.

Linderotunde på Ærøskøbing Kirkegård. Foto: Anne Wonsild, 2022.

Artikler om graven som politisk kampplads modtages

Redaktionen for Foreningen for Kirkegårdskulturs årsskrift *Kirkegårdskultur* har besluttet, at årsskriftet 2023-24, med deadline august 2023, skal have *Graven som politisk kampplads* som tema.

Der er mange historiske eksempler på politiseringer af gravsteder/brugen af graven i politisk øjemed, bl.a. af gravsteder relateret til krigshandlinger. Nogle kan slet ikke få et gravsted af frygt for politiseringen af det – tænk bare på Hitler eller Osama bin Laden. Herhjemme var spørgsmålet også oppe at vende, da terroristen Omar El-Hussein blev begravet, men han endte, ligesom nazisten Frits Clausen små 70 år tidligere, med faktisk at få et gravsted.

Vi ser i dag også andre former for kamp om gravene og fortællingen om dem. I København diskuterede lokalpolitikere

Mindepladen fra 1973 ved von Scholtens grav har givet anledning til politiske diskussioner. Teksten lyder: "PETER VON SCHOLTEN / 1784 – 1854 / GENERALGUVERNØR OVER DANSK VESTINDIEN FRA 1827 TIL 1848 / ÆREFULDT BRAGTE HAN VED SIN PROKLAMERING DEN 3. JULI 1848 / SLAVERIET TIL OPHØR I VOR TROPEBESIDDELSE. / DEN 3. JULI 1973 BLEV DETTE GRAVKAPEL AF KØBENHAVNS MAGISTRAT / ERKLÆRET HISTORISK GRAV SOM MONUMENT OVER PETER VON SCHOLTEN / OG HANS HUMANITÆRE VIRKE I DANSK VESTINDIEN. / KAPELLET ER 1973 RESTAURERET AF DANSK VESTINDISK SELSKAB / MED STØTTE FRA FONDEN TIL FÆDRELANDETS VEL." Foto: Københavns Kirkegårde, 2020.

for nylig, om en mindeplade med rosende omtale af Peter von Scholten skulle fjernes fra hans gravsted på Assistens Kirkegård. Tilsvarende har en politiker i Svendborg ytret, at drabsmanden Sixten Sparres gravsten på Landet Kirkegård på Tåsinge ikke bør forblive ved siden af gravstenen for hans offer, Elvira Madigan.

Kirkegårdskultur opfordrer enhver med gode artikelforslag relateret til temaet *Graven som politisk kampplads* til at indsende en synopsis/et abstract a maks. en sides længde til redaktionen. Redaktionen vil så vurdere, om vi gerne vil bringe artiklen i det kommende årsskrift.

Abstracts modtages på Rikke.IIsted.Kristiansen@natmus.dk frem til den 1. marts 2023.

Generalguvernør Peter von Scholtens mausoleum fra 1811 på Assistens Kirkegård. Foto: P. Wessel, 2010.

Bevaringsværdige gravstedsstrukturer

Af Mette Fauerskov

Landskabsarkitekt, Møller & Fauerskov Landskabsarkitekter, kirkegårds konsulent i Ribe Stift

BEVARINGSVÆRDIGE GRAVSTEDSSTRUKTURER

UMISTELIG KULTURARV PÅ KIRKEGÅRDEN

METTE FAUERSKOV

Bogen kan købes ved henvendelse til foreningen på post@kirkegaardskultur.dk.
Foto: Mathias Svold, 2022.

I *Kirkegårdskultur 2021-22* pegede jeg i artiklen "Kirkegårdens ubeskyttede kulturarv" på den overhængende risiko, der er, for at grønne kulturværdier på kirkegårdene forsvinder. Bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur mener, at det er nødvendigt at gennemføre en national registrering af samtlige grønne kulturværdier på kirkegårdene, dels for at synliggøre dem for lokale og centrale beslutningstagere

og dels som et nødvendigt grundlag for beslutninger om udvikling og fornyelser på kirkegårdene.

Blandt mange andre kulturværdier udgør den måde, gravstederne er organiseret på – det, vi kalder gravstedsstrukturer – en værdi, der sjældent har været fokus på, og som er særligt udsat for at forsvinde. I håb om at kunne forhindre dette har vi som et bidrag til den ønskede registrering af *alle* kulturværdierne derfor udarbejdet en registrant over de kirkegårde, der stadig har en helt eller næsten helt intakt ældre gravstedsstruktur.

Registreringen er for nu afsluttet og sammenfattet i bogen *Bevaringsværdige gravstedsstrukturer. Umistelig kulturarv på kirkegården*. Bogen er sendt til foreningens medlemmer sammen med dette årsskrift og er også sendt til stifter, provstier og andre beslutningstagere på kirkegårdsområdet. I alt 17 kirkegårdsanlæg er indtil videre blevet fundet og dokumenteret i bogen med luftfotos, nærbilleder samt en tekst om det enkelte anlægs historie og karakter. Ti af anlæggene er beliggende i Ribe Stift, det gælder Sneum, Hunderup, Roager, Randerup, Sønder Skast, Brede, Nørre Løgum, Løgumkloster, Hjerpsted samt Ubjerg kirkegårde. I Haderslev Stift er fundet Jelling og Vilstrup kirkegårde. I Aarhus Stift ses Nordby, Tranbjerg og Tved kirkegårde, i Fyens Stift er Lyø Kirkegård beskrevet, og i Lolland-Falsters Stift er Bogø Kirkegård registreret.

Foruden disse anlæg indeholder bogen lister med eksempler på anlæg med delvis intakte gravstedsstrukturer, en drøftelse af problemstillinger i forhold til bevaring af den grønne kulturarv og en beskrivelse af registreringens afgrænsning og metode samt en kort oversigt over gravstedsstrukturernes historiske udvikling.

Forordet er skrevet af seniorforsker på Nationalmuseet Ulla Kjær, der også er formand for Kirkeministeriets udvalg om kirkegårde. Hun skriver bl.a., at "Der er forhold, der ikke bemærkes, i hvert fald ikke så længe de stadig væk er der. Hvis egnsforskellene forsvinder, og alle kirkegårde bliver ens, vil det kunne ses, at vi har mistet noget. Men så er det for sent."

Med en fælles indsats fra alle involverede parter, forbedret lovgivning, en rimelig byrdefordeling samt grundige registreringer og omhyggelighed i arbejdet med at bevare og tilpasse kirkegårdene er det vores håb, at det ikke er for sent.

Handler det kun om afdøde?

Om muslimske begravelsespraksisser i Danmark

Af Helle Lykke Nielsen

Ph.d., lektor ved Center for Mellemøststudier, Syddansk Universitet

”Islamiske begravelser handler først og fremmest om afdøde. I andre religioner har man tit lange ceremonier, der mest har til formål at trøste de efterladte, få dem til at slippe af med deres skyldfølelse, sige et sidste farvel og måske vise lidt påskønnelse af den døde. Men så er det for sent. I islam handler alt, hvad der sker ved en begravelse, om afdøde, og hvordan han kan få en fredelig overgang til sit sidste hvilested.”

Tyrkisk bedemand, 2016

Død og begravelse i islam

Når en muslim dør, går der en helt fast procedure i gang: Den dodes krop vaskes først efter en række ritualer, der skal sikre, at afdøde kan møde sin skaber i ren tilstand, og svøbes derefter i et særligt begravelsesklæde. I Danmark foregår denne del af processen typisk tæt på det sted, hvor døden er indtruffet, altså i et særligt rum på et hospital, et plejehjem eller i hjemmet, og forestås enten af professionelle ”dødevaskere” eller familiemedlemmer af samme køn. Derefter transporteres afdøde til gravpladsen, hvor der fremsiges en fællesbøn for afdøde, kaldet en *Janaza-bøn*, umiddelbart før afdøde lægges i graven. Denne bøn forestås af en imam og har til formål at bede om tilgivelse for afdøde og derefter overgive ham eller hende til Allahs barmhjertighed. Så lægges afdøde i graven, helst på højre side med ansigtet vendt mod Mekka, og de deltagende kaster en hånd- eller skovlfuld jord ned i graven. Alt sammen skal det helst foregå hurtigst muligt, gerne inden for 24 timer efter at døden er indtrådt, og har til formål at forberede afdøde på det, der venter: I islam er døden nemlig blot en overgang mellem denne verden og den næste, og ritualerne både før, under og efter begravelsen

er en måde at hjælpe afdøde godt på vej på den sidste rejse, der gerne skulle føre til paradiset.¹

I klassisk islamisk tradition fødes mennesker som muslimer med en guddommelig 'bankbog', som alle troende bør indbetale på i løbet af livet gennem bøn, faste, almisse til de fattige og andre religiøse gerninger, og når en muslim dør, skal regnskabet over det levede liv gøres op. Så når begravelsen har fundet sted, og alle har forladt graven, vågner den døde i islamisk selvforståelse op igen, ved at to engle begynder at stille spørgsmål. Det indleder en proces, der er afgørende for, om afdøde vil komme i paradiset eller helvede på dommedag. Perioden fra dødens indtræden til dommedag kaldes på arabisk for *al-Barzakh*, dvs. forhindring eller barriere (mellem denne verden og den hinsides), og beskrives især i den traditionelle litteratur som et sted med pinsler og prøvelser, hvor de døde enten brændes, piskes og ædes op af orme og andre dyr eller ender med at sove fredeligt i en luftig og rummelig grav med udsigt til paradiset, mens de afventer dommedag. De efterladte kan på deres side af graven hjælpe afdøde gennem bøn ved at bilægge eventuelle stridigheder, tilgive afdøde og i det hele taget sørge for, at afdøde får fred, både i konkret og sjælelig forstand, til at koncentrere sig om det afgørende møde med englene og de prøvelser, der skal udstås i *al-Barzakh*.²

At livet fortsætter efter døden, skal forstås helt bogstaveligt i islam. Selv når de døde ligger i graven, kan de f.eks. både føle og høre, hvad der sker omkring dem, og derfor er det vigtigt, at kroppen bevares så intakt som muligt. Det betyder, at kremering er forbudt i islam, og mange muslimer ønsker at undgå obduktion, hvis det på nogen måde er muligt. Og netop fordi afdøde stadig kan følge med i, hvad der sker, bør man undlade at græde og jamre ved deres grav og heller ikke tale ondt om dem, for det vil forstyrre afdøde i *al-Barzakh*. Derimod er påkaldelse af gud, hyppig (gen)bekræftelse af trosbekendelsen og bøn vigtige elementer i at skabe tryghed for afdøde.³

Den tyrkiske bedemand, der er citeret ovenfor, kan altså have ret i, at islamiske begravelsesritualer primært har til formål at forberede afdøde på den videre færd. Det udelukker dog ikke, at pårørende og efterladte også spiller en vigtig rolle i processen: Ved at deltage i begravelser – også af mennesker, man ikke kender personligt, eller endda måske aldrig

har mødt – ved at støtte afdøde gennem bøn og tilgivelse og hjælpe med at udføre religiøse ritualer støtter de ikke blot afdøde, men bekender også deres islamiske tro og optjener point på deres egen guddommelige bankbog, der vil medføre belønning, når deres regnskab engang skal gøres op i *al-Barzakh*.

At begravelsespraksisser i islam først og fremmest skal hjælpe afdøde på vej gennem *al-Barzakh* til paradiset, afspejles også på muslimske gravsteder i Danmark. For det første bærer langt de fleste gravsten en eller flere religiøse indskrifter, ofte fra Koranen, der kan læses som de efterlades forsøg på at udvise gudfrygtighed, gå i forbøn for afdøde og i det hele taget skabe de bedste mulige betingelser for afdødes videre færd. Udtryk som *al-Fatiha* (navnet på den første sura i Koranen), *inna lillahi wa inna ilayhi rajicun* (Vi tilhører Gud, og til Ham vender vi tilbage, Koranen 2:156) og *kul nafs dha'iqā al-mawt* (Enhver sjæl skal smage døden, Koranen 3:185 m.fl.) er helt almindelige indskrifter på gravsten, enten alene eller i kombination med op til fire-fem andre religiøse udsagn på en enkelt sten, jf. figur 1.⁴ Nogle gravsten opfordrer ligefrem forbipasserende til at bede en *du'a* for afdøde – en personlig, ofte tavs, bøn om guds hjælp, velsignelse, beskyttelse el.lign. i personlige anliggender – sådan som det ses i figur 2. For det andet mister det jordiske gravsted sin religiøse betydning, når processen i *al-Barzakh* er fuldført, og afdøde ligger og afventer dommedags begyndelse. Så har de religiøse markører udspillet deres funktion som forbøn for afdøde, og graven bliver primært et mindested for de efterladede og en påmindelse om livets forgængelighed. Det, der derfor med danske øjne kan se ud som tilvoksede eller ligefrem misligholdte grave, er således ikke nødvendigvis et udtryk for sjuks eller dårlig økonomi, men snarere et tegn på, at graven har mistet sin religiøse betydning, og at de efterladede derfor ikke behøver at interessere sig for, hvordan den ser ud. Et eksempel på dette kan ses i figur 3.

Figur 1. Arabisk-muslimsk gravsten, Rising Muslimske Begravelsesplads i Odense. På de tre øverste linjer står der: Der er ingen anden gud end Gud, og Muhammed er hans sendebud (den islamiske trosbekendelse) (linje 1); *al-Fatiha* ("åbnin-gen", navnet på den første sura i Koranen) (linje 2); Enhver sjæl skal smage døden. Foto: Helle Lykke Nielsen.

Gravsten og gravsted som narrativ

Den islamiske opfattelse af døden er et godt udgangspunkt for at forstå, hvordan muslimske begravelsespraksisser udfolder sig på kirkegårde og begravelsespladser i Danmark, men det er ikke hele historien. For som med alle mulige andre praksisser, som mennesker bringer med sig til nye

kontekster, undergår også muslimske begravelsespraksisser forandringer, bl.a. fordi de påvirkes af de (nye) samfund, de indgår i. Derfor kan det være interessant at kaste et mere nøgternt (læs: ikke-religiøst) blik på muslimske gravsten og gravsteder, som de fremstår på gravpladser og kirkegårde i Danmark i disse år, og se, hvad vi kan lære af det. Med mere end 6.000 muslimske gravsteder i Danmark har vi efterhånden et stort empirisk materiale at tage udgangspunkt i.⁵

I forskningen vil man typisk betragte et gravsted, hvad enten det er muslimsk eller tilhører en anden trosretning, som et (mikro)semiotisk landskab, altså et afgrænset område (landskab) bestående af en række tegn i form af genstande, symboler, sprog, og hvad der ellers befinder sig på gravstedet (semiotik), som vi som betragtere af gravstedet modtager, fortolker og reagerer på.⁶ Tegnene i dette semiotiske landskab skaber tilsammen et narrativ, altså en fortælling om afdøde og dennes livshistorie, i komprimeret form. Vi ved som regel ikke, hvem der fortæller historien – er det afdøde selv, der har bestemt, hvordan gravsten og -sted skal se ud, er det familien eller måske den lokale imam? Og vi ved heller ikke, om den historie, der fortælles, nødvendigvis er sand, for bortset fra persondata som navn og fødsels- og dødsdag har "fortælleren" en høj grad af kunstnerisk frihed til at udforme gravstedet og dermed narrativet. For at skelne mellem afdøde som person, altså det individ, der eksisterede, før døden indtraf, eller dennes jordiske rester, og den repræsentation af afdøde, der kommer til udtryk på gravstedet, skal jeg i det følgende omtale afdøde som en *persona*, forstået som den religiøse og sociale rolle, afdøde tilskrives gennem gravstedets narrativ.⁷

Gravstenen spiller en vigtig rolle for, hvordan afdødes persona kommer til udtryk på et gravsted. Den kan antage forskellige figurative former – et kors, en bog, et hjerte eller måske bare en almindelig natursten – der bidrager til at iscenesætte afdøde, mens størrelse, materialevalg og forarbejdning sender signaler om socioøkonomiske forhold. Fælles for alle gravsten er imidlertid, at de har en begrænset flade, hvorpå der kan anføres tekst og symboler, og det betyder i praksis, at fortælleren må prioritere de sprogligt-semiotiske budskaber, som gravstenen skal formidle. Både i kristendom og islam er der tendens til at hierarkisere information på gravsten efter et vist mønster: Som udgangspunkt anvendes det øverste felt på gravstenen til religiøse udtryk, derefter følger et felt for social

Figur 2. Arabisk-muslimsk gravsten, Brøndby Muslimske Begravelsesplads. Øverst står der al-Fatiha ("åbningen", navnet på den første sura i Koranen) (linje 1); Vi anmoder jer om (at bede en) duca (for afdøde) (linje 2) fulgt af afdødes navn på både arabisk og dansk samt fødsels- og dødsår. Foto: Helle Lykke Nielsen.

Figur 3. Arabisk-muslimsk gravsted, Korsløkke Kirkegårds muslimske afsnit i Odense. Det tilvoksede gravsted kan læses som et tegn på, at afdøde ikke længere opholder sig i al-Barzakh, og graven derfor har mistet sin religiøse betydning. Foto: Helle Lykke Nielsen.

information om afdøde (navn, fødsels- og dødsdato samt evt. sted osv.), og nederst et felt for følelsesmæssige udtryk. De informationer, der står i de enkelte felter på gravstenen, kan så henholdsvis op- eller nedskaleres, enten gennem brug af store bogstaver og symboler eller ved at udvide det givne felt, så det indtager størstedelen af gravstens flade (opskalering), eller ved at minimere feltet eller helt lade det stå tomt (nedskalering). I helt særlige tilfælde kan felterne være udfyldt med anden information, hvilket bryder med konventionerne og derved intensiverer, henholdsvis markerer særlige træk ved afdøde. Også valg af sprog på gravstenen spiller en rolle for gestaltningen af afdødes persona: Brugen af dansk signalerer tilhørsforhold og integration i det samfund, afdøde er begravet i, arabisk har som muslimernes hellige sprog en religiøs konnotation, mens brugen af f.eks. urdu, farsi eller kinesisk sender signaler om mobilitet og translokalt tilhørsforhold til steder, der ligger uden for det danske. Og sidst, men ikke mindst, kan placering af genstande, herunder også afdødes krop, sende signaler om særlige tilhørsforhold. Når det f.eks. foreskrives i islam, at alle muslimer skal begraves med ansigtet vendt mod Mekka, er det en måde at etablere et religiøst fællesskab på, hvis centrum i semiotisk forstand ligger netop der, hvor alle afdødes blikke mødes. Tilsammen kan de sproglige og semiotiske resurser, der anvendes på gravstedet, således fortolkes som et repertoire af tegn, der anvendes til at skabe et narrativ om afdøde, og derigennem markere, hvordan afdødes persona er forbundet med visse gravsteder og lægger afstand til andre.⁸

Afdødes religiøse persona

Muslimske gravsteder i Danmark kan umiddelbart fremstå som meget forskellige, men hvis vi tager udgangspunkt i ovenstående sproglige og semiotiske redskaber, er det muligt at se nogle mønstre. Tag f.eks. gravstedet i figur 4, der er hentet fra Rising Muslimske Gravplads i Odense. Gravstenen er på arabisk og indeholder syv religiøse markeringer, hvoraf de fem står i det øverste felt. I den øverste linje står der: "I den nådige og barmhjertige Guds navn". Derefter følger over to linjer et korancitat (i parentes): "Du tillidsfulde sjæl, vend tilbage til din Herre tilfreds og til velbehag. Træd ind blandt mine tjenere, træd ind i min have" (Koranen 89:27-30). I linje fire er angivet "al-Fatiha", og i linje 5, der udgør overgangen til det sociale felt, er der ind-

føjet to religiøse udtryk: "Grav for afdøde (med) Guds vilje *al-hajj*" efterfulgt af sociale informationer om afdøde fra linje 6 til 9. Udtrykket *al-hajj* bruges om en muslim, der har været på pilgrimsrejse til Mekka, en af de fem søjler eller religiøse pligter, der er knyttet til muslimernes trospraksis. I linje 9 er der igen indføjet et religiøst udtryk, denne gang i forbindelse med dødsdatoen, hvor der står: "Overgik til Allahs barmhertighed 2013", og i bundfeltet, der ellers er forbeholdt følelsesmæssige udtryk, er anført endnu et religiøst udtryk: "Vi tilhører Gud, og til Ham vender vi tilbage" (Koranen 2:156). Opskaleringen af det religiøse felt, så det næsten fylder halvdelen af gravstenen, indfletning af yderligere religiøse udtryk i det sociale felt og brugen af bundfeltet til angivelse af endnu et religiøst udtryk tegner et tydeligt billede af en religiøs og gudfrygtig persona. Og den fortolkning underbygges af gravstedets udformning, der er kantet med grå granit og dækket af lysegrå perlesten, helt uden nogen form for pynt – en traditionel måde at udtrykke den anskuelse, at afdødes gode gerninger ikke skal ses oven på graven, men nede i den, for det er her, afdøde møder sin gud, når regnskabet kommer.⁹

Gravstenen indeholder også interessant social information om afdøde: Ikke blot hans officielle navn, Khalid Musa Istiya, men også hans kaldenavn, Abu Mazen (far til Mazen), der står i parentes under navnet, samt en præcisering af fødested "født i al-Jacuna, Palæstina, Safad", altså i landsbyen Jacuna, der ligger i den nordlige region Safad i det, der i dag er Israel. Angivelsen af fødested på gravstenen skaber en translokal relation mellem afdøde i Odense og den landsby, hvor han er født, og kan her fortolkes som en politisk markering, eftersom landsbyen angives at være placeret i Palæstina og ikke i nationalstaten Israel.

Hvor graven på figur 4 altså skaber et narrativ om en persona, der først og fremmest fremstår som religiøs, men også har relationer til henholdsvis familie og Palæstina, viser figur 5 et eksempel på, hvordan det religiøse aspekt kan opskaleres uden brug af ord, hvilket bl.a. sker ved at nedtone afdødes sociale persona i en sådan grad, at det end ikke angives, hvem der ligger i graven. På gravstedet er der placeret en uforarbejdet natursten uden inskriptioner ved afdødes hoved, og resten af gravstedet består alene af grå kantsten og perlegrus, der jf. ovenfor signalerer, at gravstedet er et locus for transition mellem denne verden og den

Figur 4. Arabisk-muslimsk grav på Rising Muslimiske Gravplads, der både gennem sin udformning og teksten på gravstenen fremhæver afdødes religiøse persona. Foto: Helle Lykke Nielsen.

hinsides. Sådanne anonyme gravsteder er et udtryk for en salafistisk inspireret begravelsestradition, som kendes blandt sunnimuslimske fundamentalister, der fremhæver de fromme forgængere (på arabisk *Salaf*) fra den tidlige islamiske periode som eksemplariske forbilleder for nutidens muslimer. Denne tolkning støttes af en lokal sunnimuslimsk imam, Abulamin, alias Mohammad Kassem, der forestår mange af de arabisk-muslimske begravelser i Odense. Han forklarer fænomenet således:

”Blomster er spild af penge. Profeten har sagt, at vi bare skal grave et hul og sætte en sten eller et skilt med den dødes navn. Eller bare et nummer. Ikke andet. Der er nogle, som sætter blomster i dag, men det er ikke rigtigt ifølge islam.”¹⁰

I modsætning til kollektive gravsteder uden navn, som det f.eks. kendes fra ”de ukendtes grav”, er individualiserede grave uden angivelse af navn usædvanlige i en dansk (og vestlig) sammenhæng. I en vestlig kontekst skaber en navngivet individualiseret grav et sted, som de efterladte kan bruge som locus for sorg, savn og minder om afdøde, og som med filosoffen Judith Butlers ord markerer ”a publically grievable life” og derved også ”a life that qualifies for recognition”.¹¹ Denne forståelse står i skarp kontrast til den salafistiske imams fokus på afdødes møde med sin gud og det unødvendige i at markere stedet med afdødes navn, endsi­ge blomster og andet pynt.

Afdødes sociale persona

Stort set alle muslimer, der vælger at blive begravet i Danmark, ligger på en muslimsk gravplads eller et muslimsk afsnit på en kirkegård og signalerer derved tilhørsforhold til islam. Men i modsætning til de mange gravsteder, der vælger at opskalere det religiøse aspekt af afdødes persona, sådan som vi har set det ovenfor, er der efterhånden også et (voksende) antal muslimske gravsteder, der vælger at opskalere afdødes sociale persona, henholdsvis nedskalere og nogle gange næsten helt udviske det religiøse aspekt. Et eksempel på dette ses på graven i figur 6, der er hentet fra et af de muslimske afsnit på Vestre Kirkegård i København. Det er et gravsted for ”den kære Nahla Mahmoud Thawini” (linje 1-2), der døde i 2011 i en alder af 65 år, og her er der ikke meget, der signalerer tilhørsforhold til islam: Den blank-

Figur 5. Anonymt gravsted på Rising Muslimske Gravplads i Odense. Ifølge imamen er dette et eksempel på en salafistisk-inspireret begravelsestradition, der anvender profeten og de tidligere sunnimuslimer som forbillede for nutidens muslimer. Foto: Helle Lykke Nielsen.

polerede gravsten i rød granit har et udskåret hjerte med et billede af afdøde i midten, gravstedet er dækket af røde, gule og hvide blomster i pottes og fugle- og englefigurer i forskellige størrelser, og der er både lanterner til levende lys og solcellelamper i forskellige former. En perleplade med en and står lænet op ad gravstenen, og til venstre herfor, i ly af en potte med timian, ligger en rød lotteriseddel med et billede af en flot blå bil og teksten "Vind en lottobil i et år. SMS 'lottobil' til 1919". Det er et farverigt, personligt og omhyggeligt passet gravsted, der signalerer omsorg, hyppige familiebesøg og tætte følelsesmæssige relationer til afdøde. Bortset fra de kalligraferede arabiske bogstaver på gravstenen er der ikke noget, der umiddelbart knytter an til islam.

Det følelsesmæssige aspekt er også fremtrædende på det bosniske gravsted fra Rising Muslimske Gravplads i Odense, som ses i figur 7. Det markante gravsted i hvidt marmor med forgyldte inskriptioner opskalerer den følelsesmæssige tilknytning til afdøde gennem valg af et stort hjerte på gravstenen, hvori afdødes navn er indskrevet. Og det følelsesmæssige felt fortsætter ikke bare under gravstenen, hvor der ligger tre mindre sten og en lille pose legetøj som udtryk for de efterladte børns savn, men er også forlænget med et stort fremskudt marmorhjerter med guldinskriptioner, der på engelsk udtrykker savn og evig kærlighed til afdøde. Det religiøse aspekt er til gengæld nedskaleret og består dels af en halvmåne og stjerner i øverste venstre hjørne af hjertet, dels af ordet "al-Fatiha" med arabiske bogstaver under hjertet i gravstens nederste venstre hjørne. Halvmånen og stjernen er et islamisk symbol, der primært bruges af muslimer i Nordafrika og i islami-

Figur 6. Arabisk-muslimsk gravsted fra et muslimsk afsnit på Vestre Kirkegård i København, der gennem brug af symboler, figurer, lys og blomster signalerer tætte følelsesmæssige relationer til afdøde. Foto: Helle Lykke Nielsen.

Figur 7. Bosnisk-muslimsk gravsted på Rising Muslimske Gravplads i Odense. Her er afdødes sociale persona opskaleret gennem materialevalg, brug af forskellige sprog og tydelige følelsesmæssige udtryk og symboler, mens det religiøse er nedskaleret. Foto: Helle Lykke Nielsen.

ske områder uden for den arabiske verden, og det er hyppigt brugt i Tyrkiet og på Balkan.¹²

Sammen med den usædvanlige placering af "al-Fatiha" lægges der afstand til den typiske arabisk-muslimske gravkultur, der ellers præger Rising Muslimske Gravplads, jf. figur 1, 4 og 5 ovenfor. Det sociale felt udgøres af afdødes navn og årstal for fødsel og død, fulgt af en sort plade, hvor der på bosnisk over tre linjer står "Opvokset i (byen) Nisan, ægtefælle med sønner, mor, far og bror", hvilket på en gang forbinder afdøde translokalt til Bosnien og forankrer hans persona i familien. Gravstedet bliver således et narrativ om en højt elsket ægtefælle og far, der er gået bort, et familiemenneske, som ganske vist er religiøs, men først og fremmest er en persona, der er forankret i kærligheden til familien. Og brugen af bosnisk til familierelateret information, engelsk og dansk til det følelsesmæssige aspekt for henholdsvis ægtefælle og børn samt arabisk til det religiøse skildrer en persona, der til lige er forankret i en translokal migrationskontekst.

På vej mod en verdslig muslimsk persona?

At anskue muslimske gravsteder i Danmark som semiotiske landskaber, hvor sprog, symboler og materialitet tilsammen skaber et narrativ om afdødes persona i komprimeret form, kan hjælpe os til at se nogle tendenser i de muslimske begravelseskulturer, som i disse år udfolder sig i Danmark. Og noget tyder på, at der kan indkredses i hvert fald to forskellige typer af muslimske gravsteder: dem, der i forlængelse af en traditionel islamisk dødsforståelse gestalter afdøde som en religiøs persona for at hjælpe denne godt på vej mod det hinsides, over for dem, der primært gestalter afdødes sociale persona og dermed forstår gravstedet som et locus for sorg og savn – en slags personligt *memoryscape*, hvor efterladte kan mindes afdøde og bevare erindringen om det, der var engang. En sådan typologi bygger selvsagt på en analytisk tilgang og skal derfor forstås som nogle idealtyper, der ligger i hver sin ende af et kontinuum. I praksis kan virkelighedens muslimske gravsteder ofte bedst beskrives som en graderet blanding af begge elementer.

Ifølge den franske filosof Michel Foucault er der en sammenhæng mellem vores trosforestillinger og den betydning, vi

tilskriver den døde krop. Hans antagelse er, at mennesker, der tror på et liv efter døden, tilskriver den døde krop mindre betydning end dem, der ikke tror på det; de ser i stedet den døde krop som det sidste fysiske spor af et levet liv, der bør bevares og mindes længst muligt:

“... at a time of real belief in the resurrection of bodies and the immortality of the soul, overriding importance was not accorded to the body’s remains. On the contrary, from the moment when people are no longer sure that they have a soul or that the body will regain life, it is perhaps necessary to give much more attention to the dead body, which is ultimately the only trace of our existence in the world and in language.”¹³

Foucaults udsagn om, at gravsteder og dermed afdødes jordiske rester tilskrives forskellig betydning, afhængigt af om man tror på et liv efter døden eller omvendt har mistet denne tro, synes at have forklaringskraft for den udvikling, der i disse år pågår på muslimske gravpladser i Danmark. Hvor gravsteder, der opskalerer afdødes religiøse persona, udtrykker troen på et liv efter døden og ønsket om sjælens opstandelse, har gravsteder, der opskalerer afdødes sociale persona og følelsesmæssige udtryk, fokus på afdøde og den symboliske markering af minderne. Og det faktum, at der synes at være et (stigende) antal muslimske grave, som vægter afdødes sociale persona, kunne tyde på, at der finder en begyndende verdsliggørelse sted, hvor markante religiøse træk ved muslimske gravsteder i nogle sammenhænge erstattes af eller suppleres med mere sociale, sorg- og erindringsbaserede træk, sådan som vi kender det fra danske kirkegårde.

Det kan godt være, at muslimsk begravelsespraksis i islamisk selvforståelse først og fremmest handler om at hjælpe afdøde på vej mod det hinsides, sådan som den tyrkiske bedemand anførte ovenfor. Men set i et semiotisk perspektiv synes der at være en udvikling i gang, i hvert fald blandt danske muslimer, hvor også de sociale og følelsesmæssige aspekter indgår i afskeden med afdøde og derved er med til at skabe en begyndende erindrings- og mindekultur. Og det er et tegn på, at muslimer er godt i gang med at slå rødder i Danmark, og at det – i hvert fald på kirkegårde og gravpladser – foregår gradvis, i stilhed og uden den turbulens, som ellers ofte præger den offentlige debat om muslimske indvandrere.

Litteratur

- Arly Jacobsen, Brian, "Hvorfor er halvmånen et symbol for islam?", Religion.dk 2012, <https://www.religion.dk/sp%C3%B8rg-om-religion/hvorfor-er-halvm%C3%A5nen-et-symbol-islam> (hentet 30.6.2022).
- Arly Jacobsen, Brian, "Muslimske gravsteder i Danmark. En multireligiøs begravelsespraksis vinder frem", *Tidsskrift for islamforskning*, 2016 10(1), 185-206.
- Butler, Judith, *Precarious life: The powers of mourning and violence*, New York 2004.
- Foucault, Michel, "Of other spaces: Utopias and Heterotopias", *Architecture, Movement, Continuité*, oktober 1984 (1967).
- Jaworski, Adam & Thurlow, Crispin, "Introducing Semiotic Landscapes", i Adam Jaworski & Crispin Thurlow (red.), *Semiotic Landscapes: Language, image, space*, London 2011, 1-40.
- Jonker, Gerdien, "The knife's edge: Muslim burial in the diaspora", *Mortality*, 1996 1(1), 27-43.
- Kress, Gunther & Van Leeuwen, Theo, *Multimodal discourse: The modes and media of contemporary communication*, London 2001.
- Nielsen, Helle Lykke, "Enhver skal smage døden. Om Islams betydning for død og begravelse af muslimer i Danmark", *Klinisk Sygepleje*, 2014 28(4), 40-51.
- Nielsen, Helle Lykke, "Har Allah sat sit aftryk på ghettoen?", i Helle Lykke Nielsen (red.), *Kampen om Vollsmose*, København 2019, 117-148.
- Nielsen, Helle Lykke, "Den kulturelle grav. Arabiske navne på muslimske gravsteder i Danmark", i Maria Löfdahl, Michelle Waldispühl & Lena Wenner (red.), *Namn i skrift. Names in Writing*, Göteborg 2020, 223-239.
- Reimers, Eva, "Death and Identity: graves and funerals as cultural communication", *Mortality*, 1999 4(2), 147-166.
- Siala, Mohamed Ebrahim, Illustreret vejledning i muslimsk begravelse (janazah), Janazah.dk 2011, [http://janazah.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=56](http://janazah.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=56http://janazah.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=64&Itemid=56) (hentet 30.6.2022).
- Smith, Jane & Haddad, Yvonne, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, New York 1981.
- Wulff, Ellen, *Koranen i ny dansk oversættelse*, København 2006.

Noter

1. Siala, 2011.
2. Jonker, 1996, 29-30; Smith & Haddad, 1981.
3. Nielsen, 2014, 46-47; Smith & Haddad, 1981.
4. Alle korancitater er citeret fra den danske oversættelse af Ellen Wulff (2006).
5. Arly Jacobsen, 2016, 198.
6. Jaworski & Thurlow, 2011.
7. Nielsen, 2020, 225-226.
8. Kress & Van Leeuwen, 2001; Nielsen, 2020, 226-227; Reimers, 1999.
9. Nielsen, 2019, 131.
10. Nielsen, 2019, 131.
11. Butler, 2004, 34-35.
12. Arly Jacobsen, 2012.
13. Foucault, 1984 (1967), 5.

Redningsaktion for Femø Kirkegård

Et lille samfund kæmper for
sin kulturarv og historie

Af Annelise Svensson

Formand for Kunst- og Kulturudvalget, Femø Beboerforening

Niels Svensson

Alment praktiserende læge

Femø Kirkegård

Femø Kirke. Foto: Torben
Engelbrecht-Vindnæs, 2020.

Femø Kirke og Kirkegård ligger frit i et smukt kuperet landbrugslandskab omgivet af marker og skel.

Fra kirkegårdens stenmur har man en næsten 180 graders udsigt over det blånende Smålandsfarvand, og nærmer man sig fra søsiden, er kirken et pejlemærke for såvel søfolk som den søgende sjæl. Den smukke kirke fra 1500-tallet er viet til de søfarendes skytshelgen, Sankt Nicolaus. Kirken rummer foruden fine kalkmalerier et enestående unngotisk trækrucifiks, hvor Kristus, trods sin lidelse, smiler til beskueren.

Kirkegården er anlagt rundt om kirken og afgrænses af et gammelt stendige fra 1859, bevokset med tjørnehæk. Især kirkegårdens sydside med dens mange gamle kistebegravelsespladser er bemærkelsesværdig, idet der findes områder, hvor hvert gravsted har sin egen hæk på alle fire sider og kun er adskilt fra de tilliggende gravsteder med en smal sti. Dette mønster kaldes dobbelthække.

Beplantningen varierer fra træer i forskellig højde, der skaber rum og perspektiv, til rosenbuske og hortensia, der sommerhalvåret igennem giver et vekslende farvespil.

Doppelthække i kirkegårdens sydvestlige del. Smålandsfarvandet i baggrunden. Foto: Niels Svensson, juli 2022.

De gamle, ornamenterede gravsten skifter i højde og bredde med titler som f.eks. rentier, parcellist, sognefoged, kommis, plantageejer og tækkemand.

I et lille samfund som Femø med 124 fastboende, afgrænset fra fastlandet, har man tætte relationer. Vi mødes på vejene – hos købmanden, i kirken, på kirkegården – og får en snak om både de levende og døde. Den ældre del af befolkningen husker de hedengangne, især når man står over for gravminderne. Så ser man for sig de døde lyslevende. Og kniber det med hukommelsen, kontakter man blot lederen af Femø lokalhistoriske arkiv, Palle Sørensen, der muntert beretter om de mange farverige personligheder, der gennem generationer har befolket Femø.

Kirkegården med dens mange velbevarede gravsteder har ikke blot lokal interesse. Fagfolk har også udtrykt deres begejstring. I 2018 skriver landskabsarkitekt Kirsten Jensen i et oplæg til det daværende menighedsråd: "Femø Kirkegård er, som den henligger med sit næsten intakte gravstedsmønster, helt enestående, hvilket da også bekræftes af mange lokale besøgende samt turister. Det anbefales, at betydnings-

Beplantning med træer i forskellig højde, der skaber rum og perspektiv. Foto: Niels Svensson, juli 2022.

fulde gravminder allerede nu fredes, så de også fremover kan findes på deres oprindelige plads.”¹

Landskabsarkitekt Anne Galmar supplerer i et idéoplæg til menighedsrådet i 2019: ”Idéoplægget vil også have fokus på den omfattende kulturarv, kirkegården rummer, så både fredede gravminder og andre bevaringsværdige elementer sikres og bevares i den fremtidige indretning”. Artiklen slutter: ”Kirkegården er yderst bevaringsværdig med helt særlige kvaliteter.”²

Museum Lolland-Falster under ledelse af museumsdirektør Ulla Schaltz har fredet tolv gravminder på Femø Kirkegård og udtaler mere generelt til Kristeligt Dagblad: ”Kirkegården er historiebøger, hvor de er bevaret bedst, og derfor skal en registrering og bevaringsstatus gælde hele eller dele af en given kirkegård og ikke kun enkelte interessante gravsteder.”³

Sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur, Stine Helweg, har skrevet en artikel, der detaljeret oplyser om lovgivningen på området.⁴

Kirkegårdsgruppen

På trods af ovenstående faglige bedømmelse af en umistelig kulturarv arbejdede vores forrige menighedsråd kun i én retning, nemlig på at få ryddet de mange hjemfaldne gravsteder, som udgjorde ca. halvdelen af kistegravene. Det drejede sig om godt 100 gravsteder, hvor alle de gamle sten skulle knuses, hække og anden beplantning bortskaffes og arealerne tilså med græs eller udlægges med perlesten. Menighedsrådet med provstedeltagelse afholdt først meget sent i forløbet et orienterende møde med menigheden vedrørende deres forehavende – måske fordi man vidste, at der ville komme protester. Det kom der, men menighedsrådet holdt fast ved beslutningen.

Rystet over udsigten til at miste vores lille samfunds historie og kulturarv begyndte vi at kontakte dels familierne til de hjemfaldne grave, dels øboerne over en bred kam, fritidshusejerne samt folk, der på en eller anden måde havde tilknytning til Femø – dette med henblik på opkøb af de hjemfaldne grave. Menighedsrådsformanden søgte hurtigt juridisk

bistand vedrørende lovligheden i aktionen. Hertil svarede den juridiske konsulent i Lolland-Falsters Stift, Trine Frydkær Paulsen, at der ikke var noget til hinder for vores forehavende. Således lykkedes det sammen med en meget behjælpelig graver på kort tid at opkøbe i alt 104 hjemfaldne grave for en fem års periode. Priserne lå mellem 765 og 1.400 kr., afhængigt af gravenes størrelse, og indbragte menighedsrådet ca. 100.000 kr. Den lave pris forudsatte, at det var frivillige og ikke graveren, der skulle passe gravene.

Herefter gjaldt det om at samle frivillige til pasning af de mange grave. Femø kunne stille med 14 entusiastiske øboere, *Kirkegårdsgruppen*, der siden 2020 har vedligeholdt gravene. Vi tager en grundig oprensning hver anden til tredje uge afhængigt af årstiden. Alle har deres faste grave at ordne, og vi hjælper hinanden, hvis nogen har forfald.

Som bekendt skal usikre gravsten sikres, så der ikke opstår personskade. Også dette arbejde er påbegyndt af frivillige.

Fremtiden

I 2020 valgtes et helt nyt menighedsråd, der sammen med vores nye præst har en meget positiv holdning til vores arbejde. Ét medlem var så begejstret for redningsaktionen, at han løste sognebånd for at blive medlem af rådet. Hertil kommer, at provstiet i 2022 har fået ny provst, som ligeledes synes positivt stemt over for Kirkegårdsgruppens arbejde og fremtidsplaner.

Vi er nu halvvejs inde i den femårsperiode, hvor gravene er opkøbt. Med udgangen af 2024 hjemfalder de atter. Hvad gør vi for at skaffe ny kapital? Et forsigtigt skøn er, at halvdelen af gravstedsejerne vil forny deres gravsted. Den anden halvdel er enten døde eller meget gamle eller flyttet. Forespurgt har Kirkeministeriet ikke midler til sådanne projekter, og Lolland-Falsters Stift hører ikke til de økonomisk bedst stillede.

Ulla Schaltz udtaler generelt om kirkegårde som vores: "Det vil være godt med en bevaringspulje på linje med de midler, man har til fredede bygninger og andre kulturmiljøer. Den skal ligge under Kirkeministeriet, og derfra skal man tage ansvar for at udpege og fordele midlerne til de mest bevaringsværdige af vores lokalhistoriske kirkegårde."⁵

Egentlig er Kirkegårdsgruppens projekt jo slet ikke omkostningstungt. Den eneste udgift for menighedsrådet er fremskaffelse af ral samt udgift til gravetimer til hækklipning. En nedlæggelse af de godt 100 hjemfaldne grave ville jo også være omkostningstungt foruden faste udgifter til vedligeholdelse af arealerne. Man behøver heller ikke at være bekymret for Kirkegårdsgruppen. Den er selvsupplerende, og flere har meldt deres interesse som vikarer.

Vi ønsker vores kirkegård officielt sikret som bevaringsværdig eller endnu bedre som umistelig. Et skridt i denne retning er sket for Nordby Kirkegård på Samsø. Landskabsarkitekt Mette Fauerskov beretter i en artikel, hvorledes det er lykkedes for Samsø Menighedsråd og Aarhus Domprovsti i forening foreløbig at skabe økonomisk grundlag for en umistelig kirkegård med baggrund i kirkegårdens særlige kultur-

Kirkegårdsgruppen, som afsætter en eftermiddag til pasning af "vores" grave. Elleve Femøboere ud af fjorten mødte op den dag. Foto: Helene Grube, august 2022.

værdier. Man har accepteret, at driftsomkostningerne vil være højere end på en gennemsnitlig kirkegård. Mette Fauerskov skriver i sin slutbemærkning:

”Med den nuværende lovgivning kan sikring af kirkegårdenes kulturværdier kun ske på lokalt niveau og med provstiets opbakning. I Nordby indgår bevaringsplanen nu som en del af kirkegårdens vedtægter og er dermed bindende for nuværende og kommende menighedsråd og driftspersonale. Det er et meget stort skridt. Men bestemmelser i kirkegårdsvedtægterne sikrer kun anlægget, indtil et nyt menighedsråd og provsti måtte beslutte noget andet. Sikring af de kulturhistoriske og landskabelige værdier de relativt få steder i landet, hvor de endnu findes så helstøbte, har ikke kun lokal, men i høj grad også national interesse. Derfor er det ønskeligt, at der i den kirkelige lovgivning åbnes mulighed for en slags fredning af disse umistelige og yderst sårbare, grønne anlæg.”⁶

På Femø håber Kirkegårdsgruppen på en fortsat positiv dialog med provsti og menighedsråd, der kan munde ud i en bevaringsplan for Femø Kirkegård til gavn og glæde for os og kommende generationer. Kirkegården er helt unik i sin struktur og beliggenhed og bør bevares som en umistelig kulturarv.

Kirkegårdsgruppen på Femø blev i august nomineret til Lolland-Falsters Stifts kirkelige initiativpris 2022. Red.

Noter

1. Kirsten Jensen, landskabsarkitekt, MDL. Notat fra møde med Femø Menighedsråd, 18. juni 2018.
2. Anne Galmar, kirkegårdskonsulent. Uddrag af "Tilbud på Idéoplæg, 23. april 2019" til Femø Menighedsråd.
3. Ulla Schaltz, museumsdirektør. Udtalelse i Kristeligt Dagblad, 10. juli 2020 i artiklen: "Ekspert: Lokalhistoriske kirkegårde skal beskyttes af lovgivning".
4. Stine Helweg, kirkegårdsvejleder og sekretær i Foreningen for Kirkegårds-kultur, "Hvilke gravsten gemmer vi?" *Kirkegårdskultur*, 2021-22, 112-119.
5. Ulla Schaltz, museumsdirektør. Udtalelse i Kristeligt Dagblad, 9. juli 2021 i artiklen: "Ekspert: Ministeriet skal finansiere kulturarv på kirkegårdene."
6. Mette Fauerskov, landskabsarkitekt: "En umistelig kirkegård bliver beva-ret". *Kirkegårdskultur*, 2019-20, 102-112.

Tanker om tuegrave

Folkelig fredning af fortidens grave

Af Leif Arffmann

Tidligere provst i Vejle

”Ude på Kirkegaarden var der saa mange Grave, og paa nogle voxte der høit Græs. Da tænkte Johannes paa sin Faders Grav, der ogsaa maatte komme til at se ud som disse, nu han ikke kunde luge og pynte den. Han satte sig da ned og rykkede Græsset af, reiste Trækorsene op, der vare faldne om, og lagde Krandsene, som Vinden havde revet bort fra Grave-ne, igjen paa deres Sted, idet han tænkte, maaskee at En gjør det samme ved min Faders Grav, nu jeg ikke kan gjøre det!”

Når H.C. Andersen i ”Rejsekammeraten” fortæller sådan om gravene på kirkegården, er det et øjebliksbillede af de danske kirkegårde i første halvdel af 1800-tallet, ganske i overensstemmelse med traditionen fra de tidligere århundreder. Kirkegårdene har haft et ’grønt look’, hvor bl.a. de græsklædte tuer har været fremtrædende.

Tuegrave er imidlertid et fænomen, der går længere tilbage i tiden. Flemming Kaul skriver således i *Den Store Danske* (Lex. dk):

”Tuegrav er en grav, dækket af en lille, lav høj. Tuegrave stammer især fra første halvdel af førromersk jernalder og findes på større gravpladser i Vestjylland og Nordtyskland. Centralt under højen findes der en urnegrav med sparsomt gravgods. Højene er omgivet af en ringgrøft, og højkanten kan være markeret med sten eller træstolper.”

Der findes adskillige eksempler på sådanne tuegrave fra jernalderen. Her skal nævnes tuegravene i Kelstrup Plantage nord for Kruså, hvor der findes 56 tuegrave.

Men selv om gravskikkene ændrede sig, forsvandt tuegravene næppe. Vores viden om de danske kirkegårde før refor-

mationen er særdeles sparsom, så det er nemt nok at hævde dette. Men kirkegården med de græsklædte grave må have været et almindeligt syn, al den stund græs er særdeles livskraftigt. Og når Sjællands første lutherske biskop, Peder Palladius, formaner om at klippe græsset på kirkegården, er det nærliggende at forestille sig, at det har været ganske højt flere steder.

Kirkegården har således ikke lignet en græsplæne, men derimod et græsområde med forhøjninger, dvs. tuegrave. Dette er beskrevet af Niels Jørgen Poulsen i artiklen "De græsklædte grave" i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003 (s. 49-65). I denne læseværdige artikel viser Poulsen med bl.a. eksempler fra kirkegårde rundt om Ringkøbing Fjord, hvorledes tuegravene har udgjort hovedindtrykket på kirkegårdene. Det var der ikke noget mærkeligt i, for gravtuen svarede til kistens form og rumfang, og når kisten efter en årrække sank sammen, skete det samme for gravtuen. Dette gav kirkegården et udseende af en grøn fællesgrav, indtil der igen blev foretaget begravelser, og nye gravtuer blev anlagt.

Tuegravsteder på Gammel Sogn Kirkegård. Foto: Knud Fuusgaard, 2022.

Det grønne udseende med græs og tuegrave blev i anden halvdel af 1800-tallet afløst af det udseende, kirkegårde indtil for få år siden havde de fleste steder. Der er dog eksempler på, at tuegravene fortsat er en del af kirkegården.

Det skal nævnes, at fællesgrave i forbindelse med krige også har et udseende, der leder tanken hen på tuegravene. Eksempler herpå er Krigergraven på Trinitatis Kirkegård i Fredericia, som kan siges at være en stor tuegrav, der rummer de faldne fra udfaldet fra Fredericia 6. juli 1849.

Gammel Sogn Kirkegård

Mellem Søndervig og Ringkøbing finder vi Gammel Sogn Kirke og Gammel Sogn Kirkegård beliggende på nordsiden af Ringkøbing Fjord. På kirkens sydside findes der en række tuegrave. Disse grave er ganske interessante at undersøge nærmere. For er her tale om tuegrave, der fortæller os, hvordan kirkegården så ud i begyndelsen af 1800-tallet?

Jeg fik i begyndelsen af 1990'erne fortalt, at disse tuegrave var fredede. Nu er dette et udsagn, der skal tages med et vist forbehold, for hvad betyder det? Hvem har kompetence til at stå bag en sådan fredning? Det giver lovgivningen på området ikke umiddelbart mulighed for. En nærmere undersøgelse af dette har også vist sig at være uden resultat. Der findes intet noteret om en mulig 'fredning' af disse tuegrave.

Der findes mundtlige beretninger og enkelte skriftlige noter, der tilsammen fortæller følgende historie: Tuegravene skal ses i sammenhæng med den kirkehavn, der har eksisteret ved Ringkøbing Fjord. Her lagde bådene til, når klitboerne fra områderne omkring Haurvig og Hvide Sande søgte til kirke i Gammel Sogn, før der blev bygget kirker og anlagt kirkegårde på klitten. Når klitboerne sejlede deres døde til Gammel Sogn Kirkegård, blev ligbåren, der findes på kirkens loft, taget i anvendelse, og den døde blev båret fra kirkehavnen til graven. Tuegravene fortælles at være det område, der blev benyttet af klitboerne. Denne tradition synes at være beskrevet mange steder, men det har ikke været muligt for mig at finde egentlige kilder, hverken på Nationalmuseet, Ringkøbing-Skjern Museum, hos Ringkøbing Provsti eller Ribe Stift.

Muslimske tuegravsteder
på Vejle Nordre Kirkegård.
Foto: Leif Arffmann.

Derimod oplyser en tidligere graver på stedet, at hun er blevet fortalt, at tuegravene på et tidspunkt i anden halvdel af 1900-tallet forsvandt. Området blev lagt ud i et plant græs-område. Begrundelsen skulle være, at det var nemmere at holde. Dette varede dog ikke i så mange år, fordi Gamme Sogns Menighedsråd beordrede området med tuegrave retableret. Der er således tale om en 'folkelig fredning' af de pågældende tuegrave.

En sådan folkelig fredning fortæller, at der findes gravsteds-anlæg og gravstedstyper, som der knyttes særlige traditioner til, og når der i det enkelte sogn er en vilje til at værne om disse, er det næppe den ringeste måde at sikre kirkegårds-kulturens værdier på.

Moderne tuegrave

Ved etablering af muslimske gravpladser i Danmark dukkede tuegravene atter op. Dette var i det mindste tilfældet i mit eget nærområde, Vejle Nordre Kirkegård. Her blev en muslimsk begravelsesplads anlagt umiddelbart efter årtusindskiftet. De første begravelser på denne afdeling fandt sted i grave, der siden har ligget som tuegrave. Efter nogle år ændrede denne skik sig, tuegraven blev ikke længere den foretrukne måde at etablere gravsted på. Men tuegravene er der endnu.

Det kan ikke udelukkes, at tidligere tiders gravstedstyper dukker op igen på de danske kirkegårde. Sammen kan disse nye gravsteder fortælle gravstedstypernes historie og bringe historien videre.

Hvad skal jeg med vores familiegravsted?

Af Charlotte Heitmann

Arkitekt og projektleder

I februar 2019 døde min far i en alder af 86 år, og jeg blev gravstedholder for vores familiegravsted; den type gravsted, hvor en pater familias eller et ægtepar og hans/deres efterkommere er begravet sammen. Men familiestrukturen har ændret sig meget, siden familiegravsteder blev almindelige op gennem 1900-tallet.

Påskrift på gravsten, Garnisons Kirkegård, København. Foto: Charlotte Heitmann.

Familiegravsted, Garnisons Kirkegård, København. Foto: Charlotte Heitmann.

Nu, hvor jeg har overtaget plejen af vores familiegravsted, spørger jeg mig selv, om der er regler, jeg skal følge, en familie, jeg skal tilgodese, og endda ønsker, som min far måske havde, som jeg burde opfylde. Jeg spørger også mig selv om, hvor længe og for hvem gravstedet skal opretholdes i sin nuværende form.

Min far formanede mig aldrig om, hvordan jeg skulle leve mit liv, men gav mig den bedste vejledning i stort og småt. Med til vores historie hører, at jeg voksede op med en bror og vores far, og at vi tilbragte en meget stor del af vores barndom hos vores farmor. Med til historien hører også, at da min far døde, havde jeg, i årene efter, svært ved at genfinde fodfæste og indre ro.

Min farmor havde en fantastisk have, fyldt med frugtræer og stauder. Om sommeren lugede hun mellem stauderne med skuffejernet, og bagefter rev hun alleen, der førte op til huset. Jeg husker tydeligt lyden af perlegrus, der bliver revet. Det var sådan, man gjorde.

Vi starter med at gøre, som man plejer

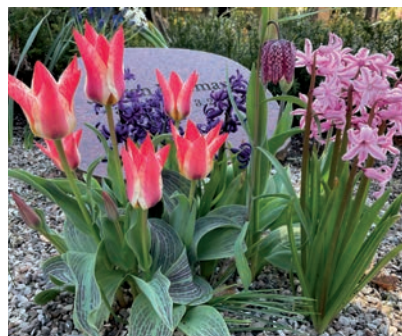
I tiden efter min fars død skulle der træffes et utal af beslutninger. Om kisteudsmykning og præst, salmer og gravøl. Til spørgsmålet om, hvor min far skulle lægges i jorden, var det hele så let.

Min far skulle kremes, og urnen skulle nedsænkes på det gravsted, hvor hans forældre og bedsteforældre ligger begravet. Han skulle ligge på vores familiegravsted. Til bisættelsen skulle der være et sandt hav af blomster, bl.a. fresier, som han elskede. Han holdt af det kulørte, grænsende til det kitschede.

Min bror og to yngre søskende, i en broget konstellation, bor langt fra København, hvor familiegravstedet er placeret. De har måske ikke samme rutine eller ritual i forhold til stedet, som jeg har, men uden tøven har vi betalt leje, så langt ud i fremtiden vi kan, og jeg har påtaget mig den daglige pleje, hvad det så end er.

At skille sig af med fortiden

Gretes sten var en smukt formgivet marmorsten, og bogstaverne, der kundgjorde hendes navn, og tallene hendes alt for korte liv, var svungne og feminine, givetvis bestilt af en sorg-

Min fars gravsten med forårsblomst, året efter bisættelsen. Foto: Charlotte Heitmann.

Kistepynt og hilsener.
Gretes sten anes til venstre.
Foto: Charlotte Heitmann.

fuld mor. Min fars farmor, Mammi, som min far omtalte med stor kærlighed, og Grete, der var hans fars kæreste lillesøster. Hun døde af den lungesygdom, der tog livet af tusindvis af mennesker, også i begyndelsen af det 20. århundrede.

Gretes sten passede ikke længere til harmonien blandt stenene, selv om den var et fint bidrag til oplevelsen af gravstensmoden gennem 100 år. Men fire sten til at udfylde det kvadratiske gravsted så ikke særligt harmonisk ud. Jeg spurgte det administrative personale på Vestre Kirkegård i København, om man må fjerne en sten, og jeg spurgte stenhuggeren, om han ville have stenen til genbrug. Jeg spurgte naturligvis også familien, men der var ingen, der så meget som løftede et øjenbryn. Jeg fjernede stenen, som stenhuggeren gerne ville genbruge. Efterfølgende har jeg tænkt, at ... om lidt er Grete væk, fordi Grete kun lever videre i min brors og min erindring, som de ord vores far sagde. Måske mine mindre søskende blot ved, at Grete var søster til den farfar, de aldrig havde mødt, og at hun var portrætteret af den yndige pige på gyngen, under de blomstrende æbletræer. Billedet, der hang på min fars væg, sammen med et stilleben malet af et medlem af familien.

Glemsel, tradition og forandring

At skille sig af med Gretes sten førte til mange tanker om glemsel. Jeg tænkte over, om vi har mindsten og mindehaver, fordi vi ikke ønsker at glemme, eller fordi vi, hvis vi glemmer, bliver konfronteret med, at vi en dag er de glemte.

At skille sig af med Gretes sten blev også startskuddet til tanker om, at det er okay at lave om, og ikke mindst til min spirende indre lyst til at ændre på teksten af det, jeg tit har kaldt for "verdens mindste kolonihave", med målene 270 cm x 270 cm og en hæk af taks på ca. 25 cm i højden.

Min far troede på fremskridt. Fremskridtet var kulørt, gjort af melamin og syntetiske stoffer i flotte farver. Han elskede de eksotiske planter, som kom på mode op gennem hans ungdom. Planter fra middelhavsområdet eller fra fjerne eksotiske egne. Dengang havde vi masser af summen i haven, og ingen talte om hjemmehørende eller invasive arter – ud over bjørneklo.

Igennem årene har jeg hjulpet min far med at passe gravstedet. Af og til gjorde vi det sammen, som dagens udflugt. Han fik mindre dårlig samvittighed og stregede opgaven ud i sin timemanager, der lå på det store skrivebord, når vi kom hjem.

Han lagde sjældent afskårne blomster på sine forældres grav, men stillede en plante. Egentlig en stueplante, f.eks. en hawaiiiblostm. Ellers holdt han stedet meget traditionelt med perlegrus og hæk, sådan som han mente, man skulle gøre det. I et norsk blad fandt jeg en anbefaling til at plante spanske margeritter, begonie, lobelia og tagetes på gravsteder. Ord, jeg hører med min farmors stemme.

Som jeg tænker det, repræsenterer et familiegravsted en tavle til de efterladte og til eftertiden, hvor man skrev om afdødes profession, status i samfundet og slægt. Det har en klang af prestige og har givetvis ikke været billigt. Således spadserede det pæne borgerskab hen og lagde blomster og arrangerede, og der blev set til, om den og den i byen nu holdt deres familiegravsted ordentligt.

Måske jeg karikerer lidt, men den rolle spiller familiegravstedet ikke for os, og formentlig ikke for ret mange i dag. Vores familiegravsted vidner ikke om fordums storhed eller betydningen af, at slægter skal følge slægters gang. Det er blot her, mine bedsteforældre og min far ligger begravet.

Kan jeg beholde min far mere ved at opretholde hans mindehave, eller kan jeg sikre mig, at der for mine egne børn kan findes en pause fra dagens mange gøremål i mindehaven for deres morfar. En pause, hvor de kan finde lidt af mig en dag, hvis de beslutter, at min urne skal stilles side om side med min fars.

Men for nu tager jeg det mere traditionelle ansvar på mig og holder gravstedet, som min far ville have ønsket, at jeg gjorde det, og ærlig talt har det givet mig mange gange ti minutters indre ro at køre forbi gravstedet. Jeg taler lidt med mig selv og spiller måske lidt Frank Sinatra via telefonens højttaler, inden jeg cykler videre til dagens andre gøremål.

Nye tider

Den snert af pligt, som min far selv følte, vil jeg ikke selv have. Og en opretholdelse af, hvordan min farmor ville have holdt stedet, vil jeg ikke forpligtes på, her hvor jeg mærker, at jeg leder efter at give stedet en ny betydning. Min far ville have hilst nye tider velkommen. Kirkegårdene ser vi måske som en smule uforanderlige, men de har også haft forskellige udtryk og været i forandring.

Vestre Kirkegård bliver indviet som Københavns nye store hovedbegravelsesplads på allesjælesdag den 2. november i 1870. Jeg har læst, uden at kunne huske hvor, at den første,

der blev begravet, var en fattig og ensom mand fra Ladegården, der var Københavns største fattiggård og arbejdsanstalt. Han havde ingen familie, og man lagde for ham en sten uden navn.

København var, også dengang, i hastig vækst, og man kunne ikke begrave flere inden for voldene. I lang tid var Vestre Kirkegård netop for de fattige, og det var ikke tilladt at foretage indhegninger, sætte hæk og beplante gravene. Monumenter, gravsten osv. var ligeledes forbudt. Da kirkegården blev udvidet omkring 1880, gav man tilladelse til netop beplantning, ligesom etablering af familiegravsteder og opsætning af monumenter blev muliggjort. Vestre Kirkegård blev populær, og antallet af begravelser voksede. Samtidig blev det mere og mere indlysende, at kirkegården havde potentiale som park, og kort efter, i 1883, blev der vedtaget en anlægsplan, som på mange måder ligner det parkanlæg, der er i dag.¹

I vores tid

Spørgsmålet om biodiversitet er på alles læber. Spørgsmålet om, hvor mange arter vi allerede ikke har længere, eller

Vestre Kirkegård, med tydeligt parkmotiv. Foto: Charlotte Heitmann.

Sommerfuglebed på
Garnisons Kirkegård,
København. Foto:
Charlotte Heitmann.

spørgsmålet om, hvor mange arter vi vil miste inden for blot en generations tid, og hvilke konsekvenser det vil have for os, den race, som er en del af biodiversiteten på planeten.

Kirkegården, begravningspladsen, et sted at gøre af vores kære, når de ikke længere har et liv på jorden iblandt os. Uanset grunden til at besøge en kirkegård, om det er, fordi vi her kan føle os besjælede med dem, der kom før os, eller om vi kommer, fordi kirkegården tilbyder en ro og et rum til uransagelige følelser, om vi betragter det som en have, et poesiens rum eller ej, rummer den et betydeligt potentiale for genfortolkning af, hvordan vi forholder os til naturens liv, og af vores liv som del heraf. Når det handler om biodiversitet og en agenda, der ikke kun er oppe i tiden, men også én, som vi har forstået, vi bør tage alvorligt, har kirkegårdene også et betydeligt potentiale.

Jeg skal ikke kunne sige, hvem der motiveres ind i denne dialog, men jeg har valgt at tage relevante kurser, så jeg inden for mit felt også kan tale med om biodiversitet, bæredygtighed og CO₂-aftryk. Og jeg ser, at flere små bede og hjørner af byen giver mere og mere plads til insekter.

Mit lille bidrag

Potentialet handler om mere end bæredygtig kirkegårdsdrift. Jeg kan ønske, at ingen af kirkegårdens store arealreserver frasælges til mere byudvikling, men at de genfortolkes og får

Gravsted, der minder om en kolonihave, Brønshøj Kirkegård. Foto: Charlotte Heitmann.

en fornyet betydning i vores samfund, både som institution, som det, der binder fortid og nutid sammen, så vi føder forhåbninger for fremtiden, og også som have, park og pause.

“The future doesn’t exist. The only thing that exists is now and our memory of what happened in the past. But because we invented the idea of a future, we’re the only animal that realized we can affect the future by what we do today.”²

Men er det virkelig nødvendigt, når jeg synes, at jeg har så mange andre gøremål, eller når jeg egentlig tænker, at min fars måde at holde gravsted på sagtens kunne fortsætte, med lidt gran til jul og lidt håndlugning om sommeren, og alt sammen til lyden af perlegrus.

For mig er det nødvendigt. Det er nødvendigt og helt enkelt indlysende, fordi mit ønske om forandring er en naturlig del af, at jeg er i live og holder stedet for de levende. Det bliver på den måde også en slags stedets berettigelse, der åbner op for et nyt nærvær. For mig med ham, og for mig med mig selv. Et nærvær med en af vor tids vigtigste dagsordener, med naturen og med håb for kommende generationers muligheder på jorden.

Det er nødvendigt, og vi skylder at bære det levende videre. Det giver så god mening, at det kan starte med, at jeg konkret

kan bidrage og genfortolke min udlægning af begravelsens ritualer, stedets æstetik, børnelærdømmens biologiske paradoks, at ud af døden kan livet komme. Af jord er du kommet – af jorden skal livet genopstå.

År for år vil dette familiegravsted forandres. Det handler ikke kun om dette sted, men også om et sted, hvor vi kan genfinde fodfæste igen og igen. Det står de næste frit for at fjerne stenene og skabe den forandring, de har brug for. Vi må se det store i det små. Jeg køber planter, såkaldte hjemmehørende arter, der skal tiltrække insekter. I år blev det til potter med kællingetand og røllike, blåkant og sankthansurt, men også med klassikeren lavendel. Dertil masser af forårsløg, der kan give kulør til hele foråret. Jeg står klar med et fuglebad, der skal graves ned i plan med overfladen. Senere med tørst, akelejer og timian, mens jeg håber på sommerfuglebesøg til næste år.

Litteratur

1. [https://da.wikipedia.org/wiki/Vestre_Kirkeg%C3%A5rd_\(K%C3%B8benhavn\)](https://da.wikipedia.org/wiki/Vestre_Kirkeg%C3%A5rd_(K%C3%B8benhavn)), og Københavns Kommune, *Vestre Kirkegård Udviklingsplan 2015-65, juni 2015*.
2. Suzuki, David Takayoshi, citatet (uden reference til litteratur eller interview) stammer fra udstillingen *The Future is Present*. 19. juni 2022 – 01. juni 2023, Designmuseum Danmark.

Det første skridt på vejen er potter med hjemmehørende arter. Foto: Charlotte Heitmann.

Bæredygtig afsked

Af Filip Møller

Stenhuggermester

Hans-Henrik Nielsen

Medlem af bestyrelsen i Landsforeningen af Menighedsråd

Fuglebjerg Kistefabrik.
Eksempel på kiste lavet af
pappmateriale.
Foto: Hans-Henrik Nielsen.

Herlufsholm Kirkegård har i en årrække arbejdet med grøn omstilling og bæredygtighed, senest som drivkraft i projektet *Bæredygtig afsked*, der arbejder med at finde frem til konkrete løsninger, der kan anvendes i praksis på landets kirkegårde.

I begyndelsen af 2021 afholdt Herlufsholm Kirkegård en workshop om bæredygtig afsked med undertitlen *Fremtidens kirkegård i et grønt perspektiv*.

Formålet med workshopen var at indlede en dialog med mulige bidragsydere til grønne begravelser. Finn Dal, Jill Dalsgaard og Ditte Buchwald fra Herlufsholm Kirkegård havde inviteret repræsentanter for de forskellige faggrupper, der har opgaver i forbindelse med begravelser og bisættelser, til at drøfte perspektiver, initiativer og motiver til at ændre begravelsespraksis i Danmark i en mere miljøvenlig retning.

Der var således repræsentanter for bedemænd, kistefabriker, blomsterhandlere, stenhuggere, krematorier, en faglig organisation, menighedsråd, provsti, stift og kirkegårde.

I løbet af workshoppen blev der arbejdet med en lang række spørgsmål, som alle pegede på de mange muligheder for mere grønne eller bæredygtige begravelser. Kister kan laves af andet end træ, de kan f.eks. laves af pap, noget, som man måske ikke lige forestiller sig – en af deltagerne udbrød: "Jeg skal ikke begraves i en papkasse" – men som det blev vist, så ligner en papkiste ikke en papkasse. Formen er en smule anderledes end en traditionel kiste, men det er også den eneste forskel, der kan ses.

Det vil især være bedemændene, som i kontakten med de efterladte kan tilbyde sådanne mere bæredygtige kister og samtidig tale for, at blomster til kisten og kirken er lokalt producerede – og at der ikke anvendes traditionel oasis, men bæredygtig oasis. Det falder helt i tråd med, at man på mange kirkegårde har plantet stauder og sået sommerblomster i ubenyttede gravsteder og i vid udstrækning bruger dem til udsmykning i kirken til gudstjenester.

Blomster fra begravelser ender på et tidspunkt som grønt affald på kirkegårdene, og derfor er det et varmt ønske, at buketter til begravelser ikke bindes med plasticbånd eller ståltråd, men med bånd, der kan indgå i en kompostering. På den måde undgås, at buketterne skal behandles som almindeligt affald og sendes til forbrænding.

Når begravelsen eller bisættelsen er overstået, ønsker langt de fleste, at der også sættes en gravsten på graven. Også her er det muligt at tage hensyn til jordens ressourcer og anskaffe en gravsten, som er lavet af en gravsten, som tidligere har været brugt. En sådan genbrugsgravsten er lavet om, så den oprindelige gravsten ikke kan genkendes.

På workshoppen kom der en lang række gode og detaljerede forslag frem, som alle vil kunne understøtte bæredygtige begravelser, f.eks. en brochure om bæredygtig afsked med gode råd om, hvordan en begravelse eller bisættelse kan gøres mest miljøvenlig.

Den første workshop blev fulgt op af endnu en workshop i januar 2022.

Grønne maskiner til det grønne arbejde. Foto: Hans-Henrik Nielsen.

Her var der fokus på dialogen med de pårørende om kiste, pynt, gravsten og alle de øvrige forhold, som de pårørende skal forholde sig til i forbindelse med et dødsfald. Det er de pårørende, som står over for en lang række valg i den forbindelse. Som det er nu, er en bæredygtig begravelse lidt dyrere. En bæredygtig kiste er f.eks. dyrere end en traditionel. Uanset prisen er det vigtigt, at de pårørende præsenteres for valget.

Samme oplevelse er der hos stenhuggerne, og der gøres hos dem en del for at genbruge sten. Sten er jo en ressource, som ikke gendannes. Når en gravsten genbruges, indgår den i en cirkulær anvendelse og økonomi, og ellers slås den til skærver og bliver forbrugt på den måde.

I dag bliver 85 % af de afdøde kremeret. De urner, som anvendes, er ganske forskellige, og det er ikke alle urner, der nedbrydes efter de ti år, som er den sædvanlige fredningstid for urner. Her kunne man ønske sig mere standardisering af urner, således at de overholdt visse nedbrydningskrav. På workshoppen blev dette drøftet indgående, og det er måske en opgave for krematorierne sammen at finde frem til standardkrav til en urne.

I forbindelse med urner blev det også nævnt, at der synes at være et behov for ændring af lovgivningen om kremering og urner, også når det gælder, hvad der kommer i urnerne. Store implantater frasorteres og sendes til genanvendelse, men det samme gælder ikke for mindre implantater. Krematorieforeningen har i sommeren 2022 rettet henvendelse til Kirkeministeriet om en ændring af bestemmelserne, således at flere ikke-nedbrydelige genstande kan frasorteres, inden asken fyldes i urnen.

På workshoppen deltog også fire studerende fra Aalborg Universitet, København, Augusta Bo Paludan, Rosa Pedersen, Licia Yumi Stenico og Silvia Nina Madsen. De har lavet en stor opgave om hele emnet "Bæredygtig afsked", og givet den samme navn. Undersøgelsens konklusion er bl.a., at det er blevet belyst, "at få borgere kender miljøbelastningen ved afskeden, hvilket skaber incitament til at ændre praksissen gennem oplysning", og at det er mest fordelagtigt, hvis forbrugeren, afdøde, selv har taget stilling, prioriteret og planlagt sin egen begravelse eller bisættelse.

I maj 2022 arrangerede Herlufsholm Kirkegård en inspirationsdag på kirkegården. Et stort og flot arrangement med mere end 30 stadeholdere lige fra landskabsarkitekten til biavleren, der udstillede deres bud og løsninger på miljø, bæredygtighed og den grønne omstilling på kirkegårdene.

Der var alt fra miljøvenlige kister og urner, gravsten, miljøvenligt inventar, maskiner, værktøj og miljøvenlige og biodiversitetsfremmende planter til biavl. Et virkelig flot og velbesøgt arrangement.

Projektet fortsætter i efteråret 2022 og er støttet økonomisk af Næstved Provsti. Det er et godt forum, som alle deltagerne fra de forskellige aktører, der er involveret, hver gang der skal være en begravelse eller bisættelse, bakker fuldt op om.

Program for inspirationsdag den 18. maj.

HERLUFSHOLM KIRKEGÅRD

INVITERER TIL INSPIRATIONS DAG 18 maj 2022

Bæredygtighed på arbejdspladsen
- Hvor økologi og bæredygtighed er i fokus

KL. 9.00-15.00
Herlufsholm Kirkegårds parkeringsplads
Herlufsholm allé 169. 4700 Næstved

Gratis adgang for alle og ingen tilmelding

Oplæg på dagen:

Opland arkitekt kl. 10-11
Deltag i debatten om biodiversitet, drift og pleje

Stenhugger Filip Møller kl. 12-13
Fortæller om genbrugsgravsten og kirkegårdskultur i Danmark

Med naturen som inspiration

Introduktion til naturbaseret forvaltningsstrategi på kirkegårde

Af Thomas Barfoed Randrup

Ph.d., professor i udemiljøforvaltning ved Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, Sveriges lantbruksuniversitet

Kirkegårdene er blandt de vigtigste og største sammenhængende kulturarvsmiljøer, vi har. Dette kræver specielle forvaltningshensyn, og kirkegårdsdrift kan betegnes som en specialisering af 'grøn drift'. På trods af dette er kirkegårdsdrift forbundet med store forskelligheder. Kirkegårdsforvaltning er med sin specialisering, men også store interne forskelligheder, central i udviklingen af den almene grønne drift – såvel på et overordnet forvaltningsniveau som på det mere konkrete, operationelle driftsniveau. Kirkegården er stedet, hvor vi ærer og mindes de døde, og særligt i en dansk kontekst gør vi dette med naturen som omdrejningspunkt, som en rammesættende foranstaltning ofte stramt styret og velordnet.

Som samfund står vi midt i en række store livsdefinerende og betydningsfulde dagsordener, der influerer ikke bare den enkelte grav, men også kirkegården, kirkegårdsorganisationen og kirkegårdsbrugerne. Klimaforandringer, biodiversitetstab og urbanisering er bare nogle af disse dagsordener, der skaber grobund for en ny type forvaltning af kirkegårdene. Klimatilpasning, brug af hjemmehørende arter og multifunktionalitet er ord, som kirkegårdslederne skal forholde sig til, samtidig med at kirkegårdens hverdag skal fungere med stramme budgetter og ofte store kulturhistoriske forpligtigelser.

Kirkegårdens udfordringer er kendte også set i et større perspektiv. Verdenssamfundet har længe arbejdet på at erkende udfordringerne og at sætte mål for at ændre udviklingen. FN vedtog f.eks. Biodiversitetskonventionen i 1992 (Rio-konventionen) og har siden 1995 (Conference of the Parties – COP) sat klimaforandringerne på dagsordenen. Som sådan er der defineret overordnede mål og ambitioner både globalt og nationalt. Senest har FN med de 17 verdensmål (Sustainable Development Goals – SDGs) udpeget konkrete temaer, som

bør håndteres lokalt, for at vi som mennesker igen kan forsøge at skabe balance mellem mennesker, og mellem mennesker og natur.

Parallelt med, at de store dagsordener er defineret og perspektiveret, har der været tilsvarende stor fokus på at sætte naturen i spil som en del af løsningen på de menneskeskabte problemer. Der er i dag bred erkendelse af, at naturen lider, og at naturen lider på grund af menneskers ageren. Og der eksisterer stadig en modsætning mellem at benytte naturen som en ressource og at beskytte naturen.

I denne artikel vil jeg først gennemgå nogle af tidens overordnede naturrelaterede begreber. Dernæst vil jeg definere forskellen mellem drift og forvaltning for at operationalisere begreberne, og til sidst vil jeg komme med et bud på, hvordan de naturrelaterede begreber kan inspirere til en fremtidig bæredygtig forvaltningsstrategi for kirkegårde.

Bæredygtighed

Den mest anvendte definition af bæredygtighed blev præsenteret i rapporten *Our Common Future*, også kendt som Brundtland-rapporten. Her defineres 'bæredygtig udvikling' som "...udvikling, der håndterer nutidens behov uden at kompromittere de fremtidige generationers muligheder for at opfylde deres behov". En sådan bæredygtighed er generelt beskrevet som bestående af et tredelt fokus, hvor økologi, økonomi og sociale hensyn anses som ligeværdige begreber. Bæredygtig udvikling – eller kirkegårdsdrift – kan derfor defineres som bestående af alle tre fokusområder. Kirkegårdsdrift kan defineres som værende bæredygtig, hvis kirkegården som et grønt område f.eks. aktivt kan medvirke til at fremme biodiversiteten til glæde for naturens (gen)udvikling, men også for brugere af kirkegården, samtidig med at kirkegårdsledelsen er garant for, at dette sker inden for en stadig strammere økonomisk ramme og i tråd med de overordnede rammer for kirkegårdens drift, herunder kulturhistorien og ikke mindst funktionen som aktiv begravelsesplads.

Bæredygtighed som begreb er dog ofte misbrugt. Hvad betyder f.eks. 'bæredygtig transport' eller 'bæredygtige fødevarer', når det anvendes om kaffe dyrket af lokale bønder, som får et rimeligt økonomisk afkast af indsatsen?

Figur 1. Naturoplevelse på en svensk kirkegård. Her danner naturen rammen for en række understøttende værdier f.eks. fotosyntese fra vegetation), regulerende tjenester som CO₂-lagring og skygge samt ikke mindst kulturelle værdier som ro, æstetik, kontemplation og rekreation. Långaryds kyrkogård, Sverige. Foto: Thomas B. Randrup.

For er det bæredygtigt at købe og drikke kaffe transporteret fra Brasilien eller Etiopien til Danmark med fly eller fragtskibe? Sådanne spørgsmål bliver ofte uoverskuelige for den enkelte, hvorfor det måske er bedre at diskutere, hvorvidt en specifik kaffe er mere bæredygtig end en anden. Dermed kan kaffeproduktionen sammenlignes, f.eks. lokalt mellem en farm i Brasilien og i Etiopien. Medens vi drikker kaffen – som bæredygtig – i Danmark. Bæredygtighed er et tankesæt, som skal sættes ind i en specifik kontekst for at kunne fungere. I det følgende beskrives yderligere to begreber, som kan hjælpe til med at konkretisere bæredygtighed i relation til kirkegårdsdrift.

Økosystemtjenester

Naturen kan udgøre basis for produktion af fødevarer og rent vand samt agere filter for forurening og oversvømmelser. Naturen har desuden stor betydning som rekreativt ele-

ment for læring, inddragelse og æstetik. Dermed er naturen grundlag for menneskets overlevelse via dens grundlæggende værdier.

Kategorisering af naturens værdier, eller 'tjenester', har fået benævnelsen 'økosystemtjenester' (Millennium Ecosystem Assessment, 2005). Økosystemtjenester er således en kategorisering af naturens evne til at 'servicere' det moderne menneske. På kirkegårde kommer naturen og de relaterede økosystemtjenester til at spille en særlig rolle, idet langt de fleste mennesker i dag får deres 'naturoplevelse' i umiddelbar nærhed af, hvor de bor og færdes i hverdagen. Dermed udgør også kirkegårdene en væsentlig ramme for menneskers eftertænksomhed og rekreation, men også for deres almene velbefindende og sundhed. Og måske i særlig grad som pædagogisk ressource for at opretholde koblingen mellem menneske og natur (figur 1).

Økosystemtjenester deles ofte op i understøttende, regulerende, kulturelle og forsynende tjenester. At benytte naturen kan dermed omfatte udvinding af kul, som forbrændes til energi, med udledning af CO₂ til følge (forsynende tjenester). Men at benytte naturen er også at anvende træer til at lagre CO₂ og som lægivere på en højtliggende og forblæst kirkegård (regulerende tjenester), eller at anvende de samme træer som rumgivere (kulturelle tjenester). Økosystemtjenesterne er dermed en systematisering af de tjenester eller værdier, vi som mennesker kan drage af naturen. Systematiseringen af naturens økosystemtjenester er ikke et værktøj, som umiddelbart kan anvendes i en forvaltningssituation, men et sprog for, hvad det er, naturen faktisk bidrager med. Økosystemtjenester er et udtryk for, at mennesket sætter værdi på naturen, hvorved der er potentiale for, at mennesker i højere grad kan komme til at værdsætte naturen.

Generelt set, inden for den grønne sektor, bør vi anse økosystemtjenestebegrebet som en positiv udvikling. 'Bløde' værdier som æstetik, sanser, engagement og rekreation (de kulturelle tjenester) er sat i system med f.eks. de forsynende tjenester som træproduktion og de regulerende tjenester som regulering af vand. Der er ikke mange, som i dag sætter spørgsmålstegn ved værdien af det grønne – på alle parametre – og et begreb som økosystemtjenester har været medvirkende til at fremhæve de 'bløde' værdier.

Naturbaserede løsninger

Byplanlæggere, landskabsarkitekter, parkforvaltere og kirkegårdsledere arbejder alle med naturen som basis for at opfylde menneskelige behov. Økologisk planlægning og design, bæredygtigt design, landskabsurbanisme og grøn arkitektur er bare nogle af de begreber, planlæggere har anvendt gennem de seneste tiår. Nature-Based Solutions – eller på dansk Naturbaserede løsninger (NBL) – sammenkæder det sociale menneskelige aspekt med naturen, og der findes inden for dette begreb ingen afkobling eller opsplitning mellem mennesket og naturen. NBL bygger videre på både bæredygtighedsbegrebet og økosystemtjenestebegrebet. NBL er dog mere end en kategorisering af værdier. NBL tilsigter konkrete løsninger.

NBL er ifølge EU-Kommissionen aktiviteter, som er inspireret af, understøttet af og/eller kopieret fra naturen. Sådanne løsninger kan f.eks. være grønne tage, hvor naturens elementer og processer anvendes til at begrænse mængden af regnvand fra hustage til afløb. I en driftssituation kan der fremelskes et plantebed, der er stort set plejefrit, fordi plante-sammensætningen, mængden af planter og relationen til den specifikke jordbund imiterer en 'naturlig' vækstsituation.

Naturbaseret tænkning tager udgangspunkt i bæredygtighedsbegrebet. Denne måde at tænke på, eller at agere på, kan dermed have tre grunddimensioner:

1. Kirkegården – den økologiske dimension/naturen

Naturen udgør i denne sammenhæng kirkegården. Kirkegården, som vi oftest kender den, er defineret af naturelementer, træer, hække, græs, grus osv. Dette er udgangspunktet for, hvad der skal forvaltes og driftes, hvorfor kirkegården udgør den økologiske dimension i denne sammenhæng.

2. Kirkegårdsledelsen – den økonomiske dimension

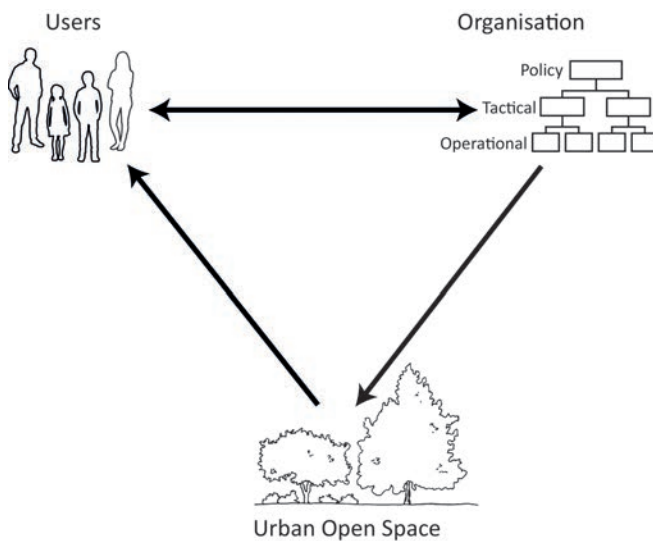
Kirkegårdsledelsen repræsenterer i denne sammenhæng den økonomiske dimension. Organisationen er den formelle ejer og forvalter af kirkegården – i dette tilfælde menighedsråd, kirkegårdslederen og de ansatte gartnere, som kan være ansatte inden for organisationen, men som også ofte er eksternt ansat driftspersonale. Inden for forvaltningsorganisationen optræder også kirkegårdskon-sulenterne som væsentlige eksterne partnere, ligesom

brugerne kan indgå i forvaltningen, f.eks. når disse enten køber en tjeneste som pålægning af julegran eller selv står for driften af gravstedet.

3. Brugere – den sociale dimension

Med kirkegårdenes meget langsigtede perspektiv er den kulturhistoriske rolle samfundsbærende, men de aktuelle brugere, pårørende og andre besøgende får en stadig større rolle i forvaltningen af kirkegårdene, som det i øvrigt også ses inden for forvaltning af offentligt ejede grønne områder.

Disse tre grundlæggende dimensioner – naturen (kirkegården), organisationen bag og brugerne – udgør de tre centrale dimensioner i en bæredygtig forvaltningsstrategi. Man kan sige, at de tre dimensioner udgør grundlaget for en bæredygtig forvaltning, med naturen som inspiration.

Figur 2. De tre grundlæggende dimensioner i en forvaltning. Den grønne ressource (kirkegården), kirkegårdsforvaltningen og brugerne. Fra Jansson & Randrup (2020).

Forskellen mellem drift og forvaltning

For at gøre det muligt at sætte de overordnede naturrelaterede begreber i spil er det nødvendigt at definere de nære begreber – drift og forvaltning.

På kirkegårdene har vi benyttet naturen som ressource i form af læ- og rumgivende træer, klippede, strukturgivende hække eller som mere eller mindre intensivt klippede græspartier.

Figur 3. Omlægningen af gravsteder kræver løbende udfordringer af såvel driften som af den langsigtede forvaltning. I dette tilfælde håndteres den manglende gravaktivitet med et blomsterflor (en driftsdisposition), inden for den eksisterende historiske ramme (en forvaltningsprioritering). Jungshoved Kirkegård, Præstø. Foto: Thomas B. Randrup.

Dette sker i forhold til at opretholde den orden og status, som er defineret af den lokale historie, normer og ressourcer, og det sker for at sikre en fremtid, som er baseret på de samme forhold. Kirkegårdsdrift kan dermed beskrives som to parallelle processer: Dels pleje og vedligeholdelse, som er operationelt og ofte kortsigtet. Dels udvikling, som er mere langsigtet. Det handler dermed om både at bevare eksisterende kvaliteter og at udvikle nye. Foreningen af Danske Kirkegårdsledere anvender begrebet 'drift' som kendetegnende for foreningens virke, og med tanke på f.eks. temaerne, der behandles på den årlige kirkegårdskonference og i medlemsbladet *Kirkegården*, er det tydeligt, at foreningen både behandler de kortsigtede operationelle udfordringer (driften) og de mere langsigtede strategiske udfordringer (forvaltningen).

Den Europæiske Landskabskonvention kobler forvaltningen til bæredygtighed (de økologiske, økonomiske og sociale processer), men ser i øvrigt forvaltning som 'pleje og vedligehold'. Senere definitioner har påpeget det væsentlige i også

at udvikle og at fremhæve brugerne gennem forvaltning. Udvikling over tid bliver en forudsætning for, at udemiljøer skal kunne fortsætte med at være relevante for deres brugere, når deres behov og ønsker skifter.

Forvaltning kan ses som den sidste af tre faser – planlægning, design og forvaltning. Med et sådant lineært perspektiv udvikles landskabet gennem overordnede planer og detaljerede designforslag til noget, som derefter skal oprettholdes gennem forvaltning. Tager man det langsigtede tidsperspektiv ind, som er særligt relevant på kirkegårde, kan forvaltning ses som en strategisk, langsigtet arbejdsform, der omfatter planlægning, design og anlæg i en kontinuerlig cyklus, samtidig med at der driftes. Hermed ses det også, at forvaltning omfatter de langsigtede perspektiver af hele kirkegården. Hvordan skal kirkegården udvikles over tid? Hvad skal prioriteres på kort og på langt sigt? Drift, derimod, foregår på elementniveau. Dvs. driften af stierne, træerne eller hækkene. Disse håndteres ofte via tekniske beskrivelser af, hvad der skal gøres hvornår og i forhold til et veldefineret udtryk.

Bæredygtig kirkegårdsdrift

En grøn forvaltnings overordnede bæredygtighedsprincipper blev beskrevet i rapporten *Bæredygtig drift af grønne områder* (Randrup & Östberg, 2017). Denne rapport blev udviklet i samarbejde med en række danske og svenske park- og kirkegårdsforvaltninger i 2016-17.

En bæredygtig drift er i denne sammenhæng baseret på I) bæredygtighedsbegrebets tre dimensioner (biologiske, økonomiske og sociale forhold), II) økosystemtjenesternes kobling mellem menneske og natur, III) naturbaserede løsningers grundlæggende tilgang til at tænke i aktiviteter, handlinger og pleje ved at være inspireret af naturens processer samt IV) livscyklusanalysens logik i forhold til at tænke i helheder og livslængder.

Disse værdibaserede principper er altså dels et udtryk for de værdier, en forvaltning ønsker at fremme, og dels en ledelsestilgang i forvaltningen af grønne områder. Da al forvaltning er stedsspecifik, er der forskel på at udføre bæredygtig drift i det nordlige Sverige og i det sydlige Danmark. Der kan

Figur 4. Rapporten *Bæredygtig drift af grønne områder*. Udviklet i et samarbejde mellem forskningen og en række danske og svenske grønne forvaltninger. (Randrup & Östberg, 2017). Fra Randrup & Östberg, 2020.

ligeledes være stor forskel på bæredygtighedsprioriteringer inden for forskellige økonomiske rammer og forskellige politiske strukturer. Der er dog altid en række principper, som må prioriteres, hvis en forvaltning vil påberåbe sig at udføre bæredygtig drift. I tabellen er seks overordnede principper for bæredygtig forvaltning præciseret via eksempler på konkrete driftstiltag.

De seks principper nævnt i tabellen kan anses for en slags 'grundlov' bag implementeringen af bæredygtig drift. Da kirkegårde ikke er ens og opfylder forskellige formål ud over de grundlæggende begravelsesmæssige, må der udvikles lokale standarder for driften, der er tilpasset den enkelte forvaltnings specifikke omstændigheder i relation til organisation, politiske ambitioner, økonomi, og naturgrundlag.

Fra Randrup & Østberg (2017).

Princip	Eksempel
Forvaltningen er stedsspecifik . Driften relaterer sig dermed til stedets specifikke biologiske, økonomiske, sociale og kulturelle rammer.	Driften er baseret på stedets miljømæssige, sociale og økonomiske forhold, herunder stedets kulturelle rammer. Driften er i overensstemmelse med de lokale brugeres ønsker og behov, plantevalg er baseret på stedets naturlige succession, men kan suppleres med planter, der vokser og trives på stedet uden tilførsel af kunstig vanding og gødning, og som ikke genererer en uahæmmet spredning (invasive arter). Materialet stemmer også med områdets kulturelle rammer.
Forvaltningen er langsigtet , hvilket betyder, at design, anlæg og drift i højere grad er udtryk for en hensigt/ramme, end det er en konkret løsning her og nu.	Driften er baseret på en klar vision for området, der sikrer, at området løbende kan tilpasses nye ønsker og behov.
Forvaltningen er naturbaseret , hvilket betyder, at driften tager udgangspunkt i naturens præmisser.	Driften fremmer den naturlige succession ved at fremme naturlig vækst, vækstbetingelser og livscyklusser. Dette undtages ved rutinemæssige driftstiltag, der relateres til et særligt design, en historie eller kulturel tradition, f.eks. plæneklipping og hækkklipping.
Forvaltningen er dynamisk , idet driften kan udvikles, påvirkes, ændres og forbedres over tid.	Driften kan tilpasses således, at områdernes funktionalitet kan forandres, f.eks. ved at tilføje eller ændre elementer, der er klimaregulerende, eller ved at tilføre tiltag, der fremmer biodiversiteten.
Forvaltningen er inkluderende , hvilket betyder, at der arbejdes med inddragelse og medbestemmelse fra borgerne i såvel planlægning som drift.	Driften inkluderer medborgerne, både i forhold til at forandre og udføre driften og til at bestemme fremtidige funktioner.
Forvaltningen er multifunktionel , hvilket betyder, at der er taget hensyn til forskellige præferencer og ønsker for brugen af området.	Via driften fremmes forskellige aktiviteter og præferencer. Dette gælder både fysisk og mental helsetilstand og aktiviteter for unge såvel som for ældre.

Bæredygtighedsprocessen bør indledes af kirkegårdslederen, og det væsentlige i forhold til en bæredygtighedsvurdering er de tiltag, der tages for løbende at forbedre forvaltningen i overensstemmelse med de mål, der er beskrevet i driftsplanen. Det er ligeledes en forudsætning, at områderne forvaltes under vejledning af professionelt uddannede ansatte.

Afgørende for mange overvejelser om at indføre reel bæredygtig drift er det udtryk eller den æstetik, som opleves på kirkegården. Hvor langt vil vi gå i forhold til at ændre udtrykket? At øge biodiversiteten og at have begrænsede ressourcer kan i princippet gå hånd i hånd. Det kan synes enkelt at lade græsset gro og dermed spare ressourcer til græsklipningen. Men dette er en forenklet løsning, både biodiversitetsmæssigt og ressourcemæssigt. At overgå fra klippet græs til eng kræver både tid og ekspertise. At lade sig inspirere af naturen er måske at gøre ingenting. Men naturmiljøer som kirkegårde er mere komplekse end 'at gøre ingenting'. I et bæredygtighedsperspektiv skal den manglende græsklipning også ses i forhold til en social dimension. Forskning har vist, at 'vilde' og 'artsrige' bevoksninger foretrækkes i forhold til afstresning, men det er ligeledes påvist, at 'det vilde' kan opfattes uoplejet og dermed signalere neglering og skabe utryghed. På kirkegårde må det være et mål at forene sådanne udfordringer, f.eks. ved at en omstilling fra klippet græs til en mere biodivers artsrig eng foretages som et strategisk valg, der tager tid, og som håndteres driftsmæssigt i overensstemmelse med områdets overordnede karakter. Dette kræver både planlægning, tid og ressourcer.

En konkret måde at lade sig inspirere af naturen på er ved at tænke enkelt. Skandinavisk design kan være inspiration til dette. Hellere få former end mange, hellere få materialer end mange, hellere skabe en vision, som er langsigtet og robust i forhold til samfundsmæssige ændringer end at designe detaljeret. Dermed kan man skabe grundlaget for at arbejde med bæredygtig forvaltning, inspireret af naturen og naturens processer.

Opsummering

At man forvalter bæredygtigt og naturbaseret, kan være en arbitrær påstand. Men det kan også gøres konkret. De store samfundsmæssige udfordringer gælder også på kirkegårdene, og

som vigtige økologiske, økonomiske, sociale og kulturelle strukturer skal kirkegårdsdrift også bidrage til den nødvendige omstilling til en mere reel bæredygtig drift – og forvaltning.

Ved altid at indtænke og afveje økologien, økonomien og de sociale hensyn og ved grundlæggende at lade sig inspirere af naturens langsigtethed og dynamik, både i forhold til beslutninger vedrørende plantevalg, driftsløsninger, organisering og brugerne, er man på rette vej i forhold til også at lade kirkegårdsdriften bidrage til håndteringen af samfundets store udfordringer.

Litteratur

Brundtland, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, 1987.

EC, *Council of Europe Landscape Convention (ETS No. 176)*, 2000.

EC, *Towards an EU Research and Innovation policy agenda for Nature-Based Solutions & Re-Naturing Cities. Final Report of the Horizon 2020 Expert Group on 'Nature-Based Solutions and Re-Naturing Cities'*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2015.

Jansson, M. & T.B. Randrup, *Urban Open Space Governance and Management*, Routledge, London & New York, 2020.

Millennium Ecosystem Assessment, *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*, Island Press, Washington, D.C., 2005.

Randrup, T.B. & J. Östberg, *Bæredygtig drift af grønne områder*, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning, SLU Alnarp. Rapport 2017:6.

Svendborg Kirkegård ved årsmødet 2022. Foto: Mette Fauerskov.

Den naturlignende kirkegård

Af *Martina Rahkonen*

Landskabsarkitekt, Wad Landskabsarkitekter

Kirkegården kan betragtes som en have, men samtidig taler vi om natur på kirkegården. Men kan der være natur i en have? Kan der være natur på kirkegården? Svaret herpå afhænger af natursynet. Det beskriver jeg i denne artikel, hvor jeg med Vester Hassing Kirkegård som eksempel også viser, hvordan man konkret kan arbejde med at få mere natur på kirkegården.

Kirkegården som have

Den danske landskabsarkitekt C.Th. Sørensens definition på haven er "et heget sted til dyrkning af planter, et rum, hvor væggene er det væsentligste, det karaktergivende". Et godt eksempel på en have er hans egne planlagte kolonihaver i Nærum nord for København, parceller med hække formede som ovaler, der omkranser selve dyrkningshaven.

Er kirkegården også en have? Det må man sige, for en kirkegård er et indhegnet areal, hvor vi begraver og kan mindes vores døde. Sådant her beskriver Peder Palladius (1503-1560, dansk teolog og biskop for Sjælland) det i sin visitatsbog om kirkegården:

"Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet inde og ude."

Tilsvarende hedder det i bekendtgørelse om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde, § 16, at "Kirkegården skal indhegnes forsvarligt".

Rent faktisk består kirkegården af en masse små haver i en stor. Hvert gravsted er en lille matrikel med en afgrænsning,

mange gange i form af en hæk eller af en kant af granitter. Alternativt kan den mindre have i den store have bestå af et større område med plader i plænen omkranset af hække. Den store have – kirkegården i sin helhed – er typisk indhegnet af et stendige med tilhørende indgangsportaler og låger. Stendiget er ofte suppleret af træer og/eller hække, og sammen danner de havens vægge.

For at ære vores kære holder vi kirkegården ren og ordentlig, som også Palladius siger i sin bog, og for ham består det i følgende: "Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig. Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til anklen. Der skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkeværgerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan komme til deres forældres grave."

I dag er plejeniveauet ekstremt højt på mange kirkegårde, ikke en eneste ukrudtsplante skal kunne undslippe. Der granpyntes og plantes sommerblomster, klippes hæk og græsplæner, og grusgangene rives hver eneste fredag.

Måske kan 'pænt og ordentligt' gøres mere som i Palladius' beskrivelse med to til tre gange klipning i løbet af sommeren? Hvorfor ikke knæhøjt græs?

For at ære de døde planter vi også på graven, men på dette punkt må man sige, at det er gået tilbage de seneste måske ti-femten år. Mange gravsteder er blevet tomme og er udlagt i grus, og dermed er det grønne og det plantede blevet droslet ned. Samtidig har 'forhave-æstetikken' fra parcelhuskvartererne med grus og skærver holdt sit indtog på gravstederne.

Grus opleves som mere vedligeholdelsesfrit. Der er gået økonomi i have dyrkningen. Summa summarum, der er opstået "grusørkner". Derfor, hvis vi skal bibeholde kirkegården som have, må vi hellere begynde at plante og så!

Men kan der være natur i en have? Kan der være natur på kirkegården?

Svaret på det handler om natursyn, om plejeniveauer og om ressourcer. De to sidste forhold vil jeg ikke i større omfang komme ind på i denne artikel, men jeg vil knytte nogle ord på natursynet.

Natursyn

I kristendommen (1. Mosebog) er der to skabelsesberetninger med to forskellige bud på, hvordan vi skal forholde os til naturen. I den første skabelsesberetning, den, der handler om, at mennesket er skabt i Guds billede, formaner menneskene til at "Blive frugtbare og talrige, opfyld jorden, og underlæg jorden; hersk over havets fisk, himlens fugle og alle dyr, der rører sig på jorden!". I den anden skabelsesberetning, den om Adam og Eva, beskrives menneskets forhold til naturen på en anden måde: "Gud Herren tog mennesket og satte ham i Edens have, for at han skulle dyrke og vogte den."

I den første beretning er det altså vores opgave at bestemme over naturen, i den anden beretning er vores opgave at "dyrke og vogte" naturen. Det er denne anden version, jeg gerne prioriterer – vi skal lede, ikke herske over naturen. Især i dag, hvor man også kan sige om naturen, at den er 'krænket'. Naturen er i lighed med så meget andet til i sin egen ret. Det ser vi på dens pragt og dens værdighed. Og det vil den respekteres for.

Eng. Foto: Wad Landskabsarkitekter, 2008.

I den forbindelse er der også opstået en diskussion om natur og vildhed. Natursynet på kirkegården er ved at ændre sig

fra et gartnerisk havepræg mod en mere ekstensiv pleje med naturpræg. Det kan ses som et led i et opgør mellem de to fremherskende natursyn i tiden, vildhedsparadigmet (om naturen som ophav) og kulturlandskabsparadigmet (naturen som middel for udnyttelse). Inden for landskabs- og havekunsten kan det sammenlignes med den landskabelige (romantiske) over for den arkitektoniske (barokke) retning. Man kan også se på det som stiliserede landskabsformer, biotoperne over for nyttehaverne, dyrkningsstederne.

Kultur og natur

Hvilke grønne områder kan i det hele taget karakteriseres som natur? Er engen natur? En eng virker umiddelbart vild, og det kaldes også tit for natur; men den er jo menneskeskabt, og de bliver slået mindst en gang om året. Når kommunen ovenikøbet vælger at tilså dem med en speciel frøblanding, bliver det måske ret svært at definere engen som natur.

Eller er en såkaldt "urørt" skov natur? Det må da være 100 % natur, tænker de fleste nok, og de vil sikkert finde det for-

Urørt skov. Foto: Wad
Landskabsarkitekter, 2022.

venteligt, at det er forbudt at drive skovdrift og fjerne træer og dødt ved. Derimod ville nogen måske blive overraskede over, at følgende faktisk er tilladt indenfor rammerne af det, der defineres som urørt skov: Naturpleje for at gavne biodiversitet, herunder afgræsning med større dyr, for at opnå en mere naturlig dynamik; friluftsliv for borgerne; bekæmpelse af invasive arter; fældning af træer, der er til gene for trafikken, friluftslivet, fortidsminder eller udgør en sikkerhedsrisiko; jagt og fiskeri.

I Vestjylland er heden endnu et eksempel på, hvor kompliceret denne skelnen kan være. Oprindeligt opstod heden dels på grund af klimaforandringer og dels som et resultat af svedjebrug, hvor bønderne nedbrændte den oprindelige vegetation, skoven. Det gjorde de for at skabe mere agerland, som derefter bl.a. på grund af pest og krige igen blev forladt og derved blev bevokset med lyng. I dag er heden blevet et

Hede. Foto: Wad Landskabsarkitekter, 2009.

nationalt klenodie, som vi værner om med landskabspleje, for at den ikke skal springe i skov. Ude på heden føler vi os – helt til rette – omgivet af en vældig og storladet natur, selv om bevidstheden om stedets kulturhistorie nok burde være mindst lige så nærværende.

Så hvordan skelner man overhovedet mellem natur og kultur? En definition på begrebet natur, som giver mening her, kunne være følgende:

Naturen refererer til fænomener, som aldrig udelukkende er skabt af mennesker. I enhver anvendelse af ordet natur synes der at være en reference til noget i udgangspunktet levende, frodigt og foranderligt, uagtet at også noget menneskeskabt kan inkluderes og i mange sammenhænge bliver inkluderet.

Naturen får altså en hjælpende hånd indimellem, selv i urørt skov. Dette er, i min optik, også udgangspunktet for natur på kirkegården.

Omdannelse til naturkirkegård

Hvordan skaber vi så mere natur på kirkegården? Jeg vil fortælle historien om Vester Hassing Kirkegårds forvandling til naturkirkegård.

Vester Hassing Kirkegård er en af de kirkegårde, der hører til Grøn Kirkes Grønne Kirkegårde, og især takket være ildsjæle, graveren såvel som menighedsrådsmedlemmer, er det lykkedes at komme langt, meget langt, med selv det vilde høje græs på kirkegården.

Vester Hassing Kirkegård er en ret almindelig kirkegård i Danmark. En stor kirkegård til et lille samfund med mange urnenedsættelser i stedet for begravelser, som igen har ledt til mange tomme grave.

Selve Vester Hassing Kirke og Kirkegård ligger højt i landskabet i ca. kote 20 over havet, på en bakke ca. 1 km nord for Limfjorden midtvejs mellem Aalborg og Hals. Der er kun omkring 200-300 m mod syd til den gamle havskrænt, der afgrænser den højtliggende bakke fra den lavtliggende hævede havbund med opdyrkede enge og strandenge ned mod Limfjorden. I stenalderen gik havet helt ind til denne havskrænt.

Kirken er opført i årene 1150-1200. Det er sandsynligt, at den nærmeste del af kirkegården, syd for kirken, også stammer fra den tid, og at der er blevet foretaget begravelser her igennem hele middelalderen. Af sognekortet over Vester Hassing fra ca. 1820 fremgår det, at der på den tid var en lille kirkegård syd for kirken. I slutningen af 1800-tallet er kirkegårdens udstrækning udvidet mod syd, og i 1930'erne fik kirkegården den udstrækning, som den har i dag.

Fotos fra omkring 1895 og 1900 viser, at kirkegården har været ret frodigt beplantet med træer, buske og måske græsser og staudelignende vækster.

Vester Hassing Kirke ca. 1900. Fotograf ukendt.

Vester Hassing Kirkegård set fra kirketårnet. Foto: Wad Landskabsarkitekter, 2013.

I 2013 var kirkegården karakteriseret ved de mange traditionelle hækomkransede gravsteder, små individuelle sirligt velplejede haver med små vækster og grusbelagte gravsteder. Langt den overvejende del af gravene var kistegrave og kun nogle få nyere urnegravsteder.

På tur i landskabet. Foto:
Wad Landskabsarkitekter,
2013.

I kirkegårdens midte, det første afsnit af udvidelsen anlagt i 1930'erne, lå der en parkafdeling i klassisk stil med store træer, rododendronbede og græsbede kantet med buksbomhække. I disse græsbede var der anlagt urnegravsteder.

Kirkegården var meget grå med grus på gravsteder og på stier. Især i den østlige, nyere del af kirkegården var der rigtig mange tomme gravsteder, og mange flere ville hjemfalde i årene fremover.

Hvordan udvikles sådan en kirkegård? Det begyndte med en gåtur med menighedsråd og medarbejdere på kirkegården, rundt i det smukke landskab omkring kirkegården, i forbindelse med en workshop med brainstorming og løs skitsering

af kirkegårdens fremtid. Der blev diskuteret forslag og synspunkter, der blev noteret og skitseret.

På dette grundlag blev der samlet følgende målsætninger for indretning, udtryk og udvikling på kirkegården: Ønsket var, at kirkegården skulle være mere grøn og frodig med beplantede gravsteder, at der skulle være færre belagte arealer og indrettes en frodigere mere park- og naturagtig beplantning, idet flere og flere efterspurgte mindre og også grønnere gravsteder.

Med dette som rettesnor blev der udviklet en plan for kirkegården med følgende hovedide: Planen bibeholder de tre dele af kirkegården, tre afsnit. Nærmest kirken beholdes de traditionelle hækomkransede gravsteder. Den midterste del tænkes som en park, og afdelingerne længst mod øst omdannes til skov-/naturkirkegård.

Herved kunne der opnås et havekunstnerisk greb, der leder brugeren og beskueren gennem et forløb af rum, der tilbyder forskellige stemninger og steder at blive stedt til hvile. På en måde peger den frodigere indretning på én gang tilbage i historien, men også frem mod nye måder at tænke kirkegård på.

Den østlige del forandres altså til skov-/naturafdeling. Målet var et naturligt præg. Skov-/naturafdelingen ligger som det tredje rum, fredeligt og længst væk fra kirken. Det er netop freden, der er en af stedets store fordele. Her kan man finde den ro og stilhed, som mange forbinder med en rigtig kirkegård – og man kan nyde de mange fugles kvidren. Med lidt held og tålmodighed kan man også betragte nogle af de egern, harer og rådyr, der allerede dengang holdt til i området.

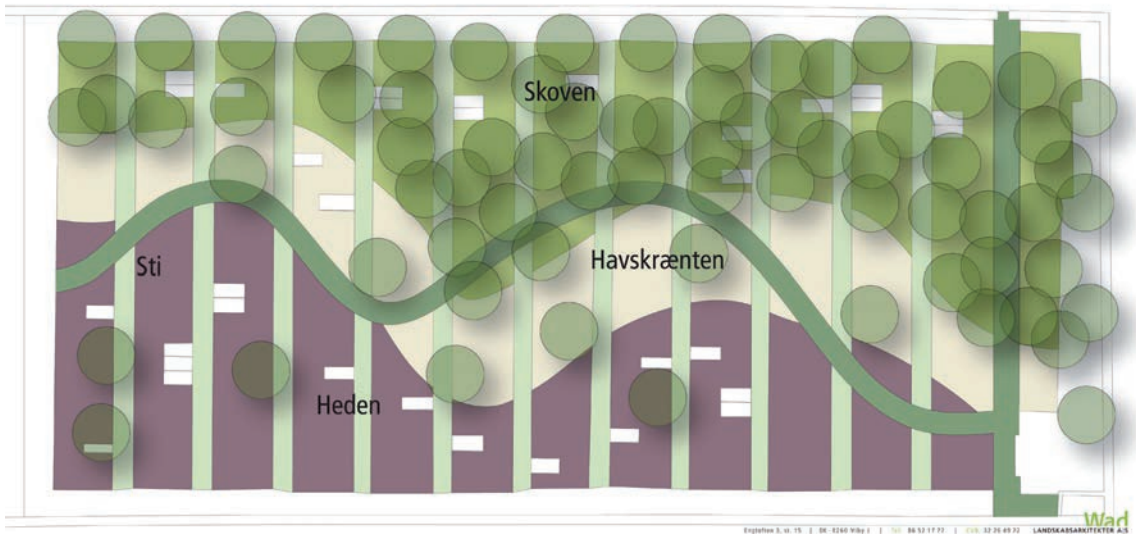
Parken og skov-/naturafdelingen formes som en afspejling af kystskræntens forløb. Området mod syd illuderer strandengen og tilplantes med planter, der passer ind i strandengmotivet.

I skovdelen mod nord er der taget udgangspunkt i den eksisterende træbeplantning. Arealet får med tiden skov- og naturpræg med græs og træer. De store træer er bevaret, og træbestanden suppleres med eg, bøg og hvidtjorn, som kan danne en løvsal for dem, der er inde i skoven, og danne en samlet skovklynge set udefra.

De hækomkransede gravsteder nedlægges, efterhånden som de hjemfalder, og udlægges herefter til skovbund, der tilplantes med urter, staudegræsser og naturgræsser.

Den fremtidige skovbund tilsås med en nøjsom græsblanding iblandet urter. Der plantes blomstrende buske, og der plantes på sigt også forskellige bregner, lyng og andre af kystskræntens typiske planter. Derimellem kan der også plantes bl.a. akeleje, gul valmue, stor fladstjerne og anemoner.

Igennem skoven anlægges en slynget sti belagt med græsarmoring. Stierne i skovkirkegården markeres ellers kun ved, at græsset her bliver slået. Det øvrige græsareal slås ikke – og hen over sommeren vil græsset blive ca. 30-40 cm højt. Området har derved fået et naturligt præg.

Gravstederne ligger i det høje græs langs stierne, og det er derfor ikke tilladt at plante på gravstederne eller på anden vis ændre på områdets udseende. Man kan selvfølgelig lægge buketter, kranser og lignende. Af hensyn til brandfaren i det lange græs må der ikke gøres brug af levende lys. Der kan nedsættes både kister og urner i skovkirkegården, idet det eksisterende gravmodul er bevaret. Gravminderne i naturafdelingen er liggende plader eller opretstående steler.

Koncepttegning for naturafdelingen på Vester Hasing Kirkegård. Wad Landskabsarkitekter.

Efter at udviklingsplanen var udført, har menighedsråd og især graveren og medhjælpere været i gang med at udmønte planen i praksis. Her har et ualmindeligt engagement givet pote.

Der er anlagt armerede græsstier, der er sået vilde græsser og blevet fjernet hække, der er skiltet med informationer om forandringerne, og man har endda været i fjernsynet. Der er plantet en masse træer, og det pæne og styrede er blevet mere vildt og frodigt.

Graveren, der passer kirkegården, har som en sand ildsjæl også sørget for, at der i dag er både bier og kvashegn, varme sten og vilde blomster til alle på kirkegården.

Og selv om pasningsniveauet med tiden er gået nedad som ønsket, især med hensyn til antal hække, bliver denne kirkegård stadig passet dagligt – bare på en anden måde. Her er naturen på kirkegården altså for en stor del menneskeskabt, og den får en hjælpende hånd indimellem, ligesom i den 'urørte' skov, der startede med, at nogen plantede træer og lod dem stå.

Natur, især natur på kirkegården, kommer altså ikke helt af sig selv og er heller ikke totalt vedligeholdelsesfri, men det er en anden måde at dyrke og pleje en kirkegård på. Det kan altså lade sig gøre! Til glæde og gavn for både os mennesker og flora og fauna. Det er en holdbar udvikling.

Vester Hassing Kirkegård, dronefoto. Foto: Jens Peter Christensen, 2022.

Kirkegården som bærer af en kulturarv i en ny tid

Af Elof Westergaard

Formand for Foreningen for Kirkegårdskultur, biskop

Fra den 14. til den 16. september 2022 blev Nordisk Kongres afholdt i Tampere i Finland. Konferencen var som mange andre arrangementer på grund af covid-19 blevet udsat et år. Nu lykkedes det.

Konferencen var arrangeret i regi af NFKK, Nordisk Forbund for Kirkegårde og Krematorier. Jeg har sammen med formændene for Foreningen af Danske Kirkegårdsledere, først Jens Zorn Thorsen og de sidste par år Rikke Nørulf, været med til fra dansk hold at arrangere konferencen.

Bestyrelsen for NFKK – to repræsentanter fra hvert af de nordiske lande – mødes et par gange om året og udveksler problemstillinger vedrørende kirkegårdsspørgsmål i Norden. Det er utroligt lærerige og meget inspirerende møder. Vi har desuden til opgave netop at arrangere en konference hvert fjerde år i nordisk regi. Den næste nordiske konference vil blive i 2025, og værtskabet vil da tilhøre Sverige. Rikke Nørulf og jeg deltager også i planlægningen af den næste konference.

Konferencen i Tampere havde som tema kirkegården som kulturarvsbærer i en ny tid. Jeg havde glæden af at indlede denne konference og fik her lejlighed til at rejse en række problemstillinger vedrørende kirkegårdskulturen i Norden. Det er vigtigt at pege på de fælles værdier, der findes i de nordiske lande i kraft af den evangelisk-lutherske arv og af de demokratiske samfund, vi har opbygget og lever i.

Fælles for de nordiske lande, som i de sidste årtier har bevæget sig fra monokultur til multikultur, er en kirkegårdskultur, som har plads til og er præget af et mangfoldigt fællesskab. Alle kan, hvis de ellers ønsker det, blive begravet på den lokale kirkegård uanset baggrund, religion og kultur. Et fæl-

lestræk hos de nordiske landes kirkegårdsledelser er da også ønsket om i så høj grad som muligt at imødekomme de pårørendes ønsker. Der er plads til alle. Mulighederne er således til stede for en stadig udvikling af de fælles kirkegårdsanlæg, også i et mere multikulturelt og mangfoldigt samfund.

I foredraget i Tampere tog jeg udgangspunkt i arbejdet i Foreningen for Kirkegårdskultur i forbindelse med udgivelsen af *Gravskrift eller ...* (2017). Jeg fortalte om anliggendet og præsenterede derpå kort de to bøger, som jeg har udgivet i 2022, nemlig *Skabt, skrøbelig og håbefuld. Om hvorfor det er godt at gå en tur på kirkegården og engang ende der* samt *Memento Vitae. Betragtninger om død og liv*.

Med afsæt i en række billeder, som jeg har taget ved besøg på kirkegårde rundt om i Norden, søgte jeg da at pege på tendenser i tiden. Det er ganske vist subjektive betragtninger, men kirkegårdskultur som al kultur afspejler samtiden, ja, udgør manifestationer af samtidens forestillinger om individ, samfund og natur.

Nogle få af disse billeder og mine betragtninger om dem vil jeg gerne præsentere i denne artikel.

Østre Kirkegård, Horsens.
Foto: Elof Westergaard,
2022.

Billedet af en kirkegård med solitære træer og enkelte gravsteder fortæller om en kirkegårdskultur under forandring. Den kirkegård, som jeg voksede op med (jeg er født i 1962), findes stort set ikke mere. Det var den kirkegård, der afspejlede parcelhuskvarteret, og den er væk i dag. Som det ses på billedet fra Horsens Østre Kirkegård er gravrækkerne skrumpet ind og forsvundet, og kirkegården er nu præget af større græsarealer.

Asfaltvejen i billedets forgrund og den velplejede og velordnede grønne kirkegård afspejler det samfund, vi lever i. Et samfund præget af lige dele rationalisme og romantik. Den tyske sociolog Andreas Reckwitz taler om et samfund, hvor rationalisering, teknificering samt planlægning er i højsædet.

Kolumbarium, Svendborg Kirkegård. Foto: Elof Westergaard, 2022.

De fleste døde bliver begravet meget enkelt i dag. Gravminderne er oftest små plader i græs eller en lille sten, hvis der overhovedet bliver sat noget på gravstedet. Indimellem kan det modsatte ske. Det kan være ganske overvældende, hvor meget der placeres på et gravsted. Et lille rum kan som i dette tilfælde – en urne placeret i et kolumbarium – være fyldt af mange forskellige genstande: fotos, hjerter, blomster, figurer og skilte. Ud over at understrege en dyb sorg og et stærkt savn fortæller et sådant gravminde måske også noget om den tid, vi lever i. Det er igen den tyske sociolog Andreas Reckwitz, som bedst sætter ord på det, en sådan markering kan repræsentere. Han skriver: "I modsætning til den industrielle modernitets 'samfund af ligemænd' antager moderniteten mere og mere form af singulariteternes samfund." I takt

med at det almene er det individuelle, vil det også afspejle sig på kirkegården. Er vi gode nok til at give plads til, at det særlige er blevet det almindelige?

Hvor ønsker man i dag at blive begravet? I skoven i en mere vild natur, siger de fleste. Vi har ændret natursyn. Vi ønsker ikke at ligge i en have, men i en skov og i en mere vild natur.

Skogskyrkogården,
Stockholm.

Foto: Elof Westergaard, 2020.

Nogle steder i Norge er det fjeldet, hvor man ønsker indholdet af urnen strøet ud, andre steder, som i Danmark, er det havet, som trækker.

Det er attraktivt at blive indoptaget i naturen, ja, det rummer for mange en udtalt poetisk skønhed. Et paradoks synes at være, at jo mere urbaniseret befolkningen bliver, desto mere søger vi den vilde natur. Det påvirker også kirkegårds-kulturen. Klaustrofobien over tanken om at skulle ligge på en kirkegård synes ligefrem at vokse. Det er en udfordring, når man betænker, hvad vi kan lære af et kirkegårdsbesøg.

Den franske historiker og sociolog Bruno Latour skriver i disse år indsigtfuldt om, hvor vigtigt det er, at mennesker genopdager jorden og forstår sig selv som jordbundne væsener. Man kan aldrig trække en streg mellem en organisme og dens omgivelser. Mennesket er virkelig en levende del af naturen. Men udfordringen er så midt i denne nødvendige grønne omstilling at fastholde blikket for menneskets værdighed og værdi.

Det er svært at glemme dette kolumbarium inde midt i Stockholm under en af byens centrale kirker. Se de mange hvide sedler, der hænger på de enkelte gravhylder! Der står det samme på skiltene: "Gravrättsinnehavare saknas. Kontakta församlings- eller columbarieexpeditionen ...". Der mangler pårørende til disse gravsteder. Familierne kan naturligvis være væk og borte. Det sidste familiemedlem er måske for længst død, men de mange hvide sedler afspejler

Kolumbarium, Stockholm.
Foto: Elof Westergaard.

Hólar, Island. Foto: Elof Westergaard, 2022.

måske også, hvordan det moderne menneske i stigende grad lever i en kultur præget af acceleration, og hvor glemslen hurtigere sætter ind. Familieforhold ændrer sig. Par bliver skilt, og familierne bliver dermed mere vidtforregnede. Vi flytter desuden rundt, bor ikke det samme sted som vores forældre, børn og børnebørn. Hukommelsen forekommer endvidere at være kort. Urnerne bliver hurtigt tilovers, de er sat ind på en hylde og dermed også snart ude af sind og tanke.

I det nordvestlige Island ligger Hólar, en mindre landsby med domkirke og universitet. Hvad der slår en ved et kirkegårdsbesøg, er, at mange af gravstenene er gamle og har stået på kirkegården i mange år. I Danmark står gravstenen på graven, så længe de pårørende betaler. På Island er der 75 års gravfred. Jeg er ikke nostalgiker og ønsker ikke, at kirkegården skal være et statisk og uforanderligt sted, men der er nu noget rigtigt ved den lange fredningstid. Det har måske ligefrem større samfundsmæssig betydning, end vi umiddelbart tænker på, at et gravsted bliver bevaret længe. Urbanisering finder også sted på Island, primært som en befolkningstilvækst i Reykjavik, men hvis gravstenen over dine bedsteforældre stadig står på kirkegården i den by, du kommer fra, vil det så ikke styrke sammenhængskraften i et land?

Gravsten over forfatteren Lars Ardelius, Gotland. Foto: Elof Westergaard, 2016.

For nogle år siden på Gotland stødte jeg på den svenske forfatter Lars Ardelius' gravsted. Han udgav i 1990 sammen med vennen P.C. Jersild bogen *Slutet* (på dansk *Afslutningen – tanker om døden* (Samleren 1990)). Ardelius skriver eksistentielt og vedkommende i denne udgivelse om menneskets livsvilkår og døden. Et sted spørger han sig selv om følgende og svarer derpå også selv:

”Mere end en gang har jeg spurgt mig selv, om det på nogen måde kan anses som meningsfyldt at dvæle ved tilintetgørelsens bistre virkelighed. Ifølge den kristne tradition er svaret et uforbeholdent ja.” (s. 41)

Ardelius' gravsten udfolder for mig at se dette ”ja”. Ud over hans eget navnetræk, hans indhuggede underskrift, titel og fødsels- og dødsår står der med store blokbogstaver:

JAG VAR DU ÄR

Det er sandt. Ardelius ligger begravet under stenen. Han var, mens den besøgende, som står foran stenen, fortsat er levende. Sådan i live står man da og bliver mindet om både dødens komme og det, at ens hjerte stadigvæk banker. Det er vel netop kirkegårdens til stadighed fornemste opgave både at kalde et *memento mori* og et *memento vitae* frem i os.

En af de meget stemningsfyldte kirkegårde i de nordiske lande er den gamle kirkegård i Reykjavik. Gravminderne vidner ganske vist om en svunden tid, men de mange gravsten sammen med træerne og mindestenene gør det til et særligt vedkommende sted at gå. Her får man blik for den islandske

historie, for menneskers liv, og man bliver mindet om både livets forgængelighed og det glædelige i at dele verden sammen med nogen. Lærte vi noget af covid-19, så var det måske netop betydningen af det menneskelige fællesskab. Det fællesskab kan kirkegården både stærkt og vedkommende give plads til også i fremtiden.

Reykjavik, den gamle kirkegård. Foto: Elof Westergaard, 2022.

Hvad er så fremtiden for kirkegårdene i de nordiske lande? Jeg er grundlæggende håbefuld, men der er en stor opgave i at vise, hvad kirkegården tjener til. Det handler om fortsat at tydeliggøre, hvad de nordiske kirkegårde kan. Her kan alle døde ligge, uanset køn, kultur og religion. Der er plads til alle. Kirkegårdene er inkluderende fællesskaber præget af den mangfoldighed af identiteter, som findes i vores samfund. Sådan skal det fortsat gerne være.

Privat: Ikke alle steder på kirkegården er for alle

Af Anne Kjærsgaard

Ph.d.

Kirkegården er for alle; sådan vil vi gerne tænke om den, og sådan omtaler vi den ofte. Den er et offentligt rum, hvor der er adgang for alle; og alle har ret til at blive begravet på den lokale kirkegård, uanset religiøs baggrund. Som sådan er den altså et åbent, demokratisk og inklusivt rum med plads til alle borgere. Men i fortællingen om kirkegården er der en spænding i rummet, som vi ofte glemmer at få med. For nok har alle adgang til kirkegården, men alle har ikke adgang til alle steder på kirkegården. Gravstedet er privat. Derfor er kirkegården også et sted, hvor nogle oplever at blive holdt ude, mens andre bliver inviteret ind. I nogle tilfælde gælder udelukkelsen sågar de helt nære familiemedlemmer, hvilket jeg bl.a. vil give eksempler på i denne artikel.

Jeg vil med min artikel vise, hvordan måden, vi anlægger og administrerer vores gravsteder på, kan føre til oplevelser af at blive udelukket fra gravstedet. Men samtidig peger jeg på, at den oplevede eksklusion fra gravstedet opstår i et nært samspil med skiftende forståelser af, hvad det vil sige at være en familie. Derfor skal vi undervejs se nærmere på de radikale skift i familiebegrebet, som de nulevende generationer har gennemlevet. Afslutningsvis vil jeg diskutere, hvilke nye problemstillinger vi i forbindelse med de seneste forandringer i familiebegrebet skal søge at tage højde for på kirkegården, nu og i fremtiden.

Jeg har valgt at fokusere på familiegravstedet og fællesgravsten samt særligt at sætte spot på skilsmisens betydning. Jeg tager primært udgangspunkt i materiale fra en kvalitativ undersøgelse af gravstedsbesøgets praksis og betydning for nære pårørende i Danmark, som jeg har udført som en delundersøgelse af forskningsprojektet "Død, minde og religion", et samarbejdsprojekt mellem forskere

på Aarhus Universitet og Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter.

Familiegravstedet

Gravstedet er privat. I Danmark vidner hække og andre fysiske barrierer omkring gravstedet stadig ofte herom. De markerer ikke blot en geografisk afgrænsning af gravstedet, men også en social udgrænsning; at stedet er forbeholdt nogle personer og ikke andre. Nogle hører til indenfor, andre udenfor.

De nogle, som gravstedet er forbeholdt, er i Danmark i meget høj grad familien. Det er primært familiemedlemmer, der begravnes sammen i et gravsted, og det er primært de afdødes familiemedlemmer, der besøger det, enten enkeltvis eller i fællesskab.

Afgrænsede gravsteder.
Jelling Kirkegård.
Foto: Anne Kjærsgaard.

Familiegravstedet har en lang historie på kirkegården, men gruppen af personer, der anses for at høre med til familien, har skiftet markant over tid. Hvor familien tidligere opfattedes som den udvidede slægt, så kom den i løbet af det 20. århundrede til at blive opfattet som kernefamilien, altså det gifte ægtepar og deres børn, som endnu ikke havde indgået ægteskab.

På kirkegårdene kan vi aflæse denne udvikling i familiegravstedernes mindskede areal. Nyere familiegravsteder med plads til kister omfatter almindeligvis to kistegrave. Tidligere omfattede nogle familiegravsteder dusinvis af grave. Oldeforældre, bedsteforældre, onkler, tanter, fætre og kusiner kunne alle dele gravsted.

At der i det 20. århundrede skete en bevægelse bort fra, at det var slægtskabet (og på store landejendomme sommetider hele husholdet), der gav adgang til familiegravstedet, og hen til, at det blev ægteskabet, har imidlertid haft en ekskluderende karakter i forhold til de ikke-gifte.

Dengang slægtskabet var det, der gav adgang til familiegravsten, spillede det ingen rolle, at gamle faster Mette var ugift, hendes kiste hørte uomtvisteligt også til inden for familiegravstedets hæk. Men da ægteskabet blev definerende for familiegravsten, var der ikke længere på samme vis en selvskrevet plads i familiegravsten for den ugifte faster Mette.

At det er ægteskabet, der tæller, har også konsekvenser for de fraskilte; en relativt ny samfundsgruppe, der har vokset sig stor siden 1970'erne. Med skilsmissen har den fraskilte ikke blot mistet sit ægteskab, den fraskilte har også mistet en selvskreven plads i en familiegrav.

At den fraskilte ved skilsmissen må genoverveje og genforhandle sin plads ikke bare i livet men også døden, kom klart til udtryk i mit interview med Karen. Hendes afdøde mand, Svend, havde voksne børn fra et tidligere ægteskab, og Karen fortæller i interviewet følgende om en samtale med Svends datter:

“På et tidspunkt var Svends ældste datter skilt, og hun gav udtryk for, ”hvis jeg dør, hvor skal jeg så begraves henne?” Og ”jeg har ikke noget familie”. Så sagde jeg, ”til enhver tid er der plads på din fars grav”. Ja, det ville hun gerne. Så i mange år, i flere år, talte hun om, at ”jeg skal begraves sam-

men med far”, for hun vidste jo, at der var plads både til hende og til mig. Så det er fint.

(...)

Nu har hun heldigvis fundet en dejlig mand og er blevet gift igen, så sådan er det”.

Som det fremgår, definerer Svends fraskilte datter tydeligvis det at have en familie som det at have en kernefamilie (“jeg har ikke noget familie”), og hun oplever klart, at skilsmissen og tabet af kernefamilien fører til en eksklusion fra kirkegården (“hvis jeg dør, hvor skal jeg så begraves henne?”). Da hun som fraskilt ikke længere er selvskrevet til en plads, må hun nu forhandle sig frem til en med Karen. Først med hendes indgåelse af et nyt ægteskab er hun igen selvskrevet til en plads i en familiegrav, og problemet anses for løst på heldig måde, altså på den bedste vis (“Nu har hun *heldigvis* (min kursivering) fundet en dejlig mand og er blevet gift igen”).

Karen var helt åben for, at Svends datter kunne blive begravet i hendes og Svends gravsted (“til enhver tid er der plads på din fars grav”). Men at skulle forhandle sig til en plads i andres gravsted er ikke nødvendigvis en rar position. Og den kan også føre til problemer for den pågældendes pårørende. Der kan opstå et hierarki og en mangel på ligestilling mellem de forskellige pårørende. Gravstedet er forbeholdt nogle mere end andre, nogle har mere at skulle have sagt end andre. Sommetider rigtig meget mere.

Jeg har tidligere beskrevet (Kjærsgaard & Venbrux 2016, 171) en samtale med en gravstedsbesøgende kvinde på en kirkegård, som fortalte om, hvordan hun af de øvrige pårørende, som var gravstedsholdere, var blevet nægtet at sætte en gravsten for sin mormor på den familiegrav, hvor hendes mormor havde fået lov at få sin urne nedsat. Kvindens mormor havde været hende nærmere end hendes egen mor, og hun var temmelig fortvivlet over situationen, som hun beskrev med ordene: “Det er som at flytte ind i et hus, der er lejet af andre”. Kvinden havde forsøgt at få lov at betale, også bagudrettet, for at opnå lighed og at få lov at sætte en gravsten, men også det var hun blevet nægtet.

Som en konsekvens af indsnævringen af familiebegrebet i det 20. århundrede er de ikke-gifte – ugifte såvel som fraskilte –

blevet udgrænset fra familien. I forlængelse heraf har de derfor også fået deres egen sociale kategori: singler. Stadig flere mennesker tilhører denne kategori, og uanset om de tilhører den midlertidigt eller permanent, ufrivilligt eller frivilligt, så er de konfronteret med, at gravstedets "default setting" er kernefamiliegravstedet, møntet på parret med det livslange ægteskab.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at familiegravstederne på vores kirkegårde ikke alene afspejler fremkomsten af en ny familieforståelse i det 20. århundrede; de er også med til at fastholde en bestemt familieforståelse og fremhæve den som den rigtige livsform, den, der for at bruge Karens udtryk er "heldig".

Selvfølgelig kan singler ligge alene i et gravsted, hvor der egentlig er plads til et ægtepar, men nogle oplever det som stigmatiserende. En forskerkollega fra Luxembourg fortalte mig, at hun havde interviewet en præst i Danske Sømands- og Udlandskirker, der i sin udenlandske menighed havde begravet en dansk kvinde, som forud havde været oprørt over at skulle begraves i en familiegrav (den eneste gravstedstype på stedet), når hun hele sit voksne liv havde levet alene. For kvinden lå der en manglende anerkendelse af hendes livsform heri.

Fællesgraven

Fællesgraven skiller sig markant ud fra familiegraven. Her bliver alle mulige mennesker begravet sammen, og alle mulige mennesker kommer på besøg, sommetider på samme tid, uden at de nødvendigvis derudover er socialt forbundet med hinanden, familiært eller på anden måde. Fællesgraven er ikke forbeholdt nogen, alle har lige adgang til at blive begravet i den og til at besøge den. Her inviteres alle indenfor. Kunne man tro.

Men da jeg interviewede Dorte, hvis forældres urner er nedsat i fællesplæne, om hendes gravstedsbesøg, fortalte hun om en helt anden oplevelse:

D: Jeg bliver så ked af det hver gang. Og jeg tror, at det er, fordi det siger mig ingenting. At stå der. Der har måske lige været begravelse, og der ligger 25 buketter, og så kommer jeg med min lille buket. Det siger mig intet. Jeg kan meget

bedre gå forbi ude på fortovet på Lupinvej [som løber langs kirkegårdsmuren] og så snakke lidt med dem.

I: Så når du går derude, så snakker du med dem?

D: Ja. Så kan jeg lige snakke med min far. Det siger mig så lidt. Jeg går derover til jul. Jeg har også gået derover til deres fødselsdag, men det har jeg ikke været [i år]. Jeg går bare derover til jul, fordi det siger mig intet.

Dorthe føler sig altså på ingen måde taget godt imod på gravstedet, hun har det bedre uden for kirkegårdens dige end inde på kirkegården. Det er en markant oplevelse af eksklusion.

Gravstedet øger kun hendes sorg ("jeg bliver så ked af det hver gang"), og hun oplever, at det ikke giver hende nogen lindring eller trøst (ingen "ro"):

D: (...) sådan har jeg haft det fra starten af. Der manglede et sted at gå hen, hvis jeg kan sige det sådan, hvor jeg følte, at det var mit, eller jeg ved ikke lige, hvordan jeg skal sige det, men det kan jeg ikke finde oppe ved den sten [fællesmonumentet]. Det er ikke, fordi det ikke er fint. Men jeg kan ikke finde den ro deroppe, det kan jeg ikke.

Det er ikke stedets æstetik, der er problemet for hende ("det er ikke, fordi det ikke er fint"). Der er noget andet, hun savner, for at stedet kan være meningsgivende for hende. Og som så mange andre nævner hun, at det, hun mangler, er en gravsten. Dorthe forklarer også, hvorfor hun mangler den, og i denne forklaring får vi et klart indblik i, hvad et gravstedsbesøg grundlæggende handler om: udveksling.

D: Ja. Altså jeg synes, at det ... jeg ville gerne, at jeg lige havde haft den sten, hvor jeg lige kunne stå og dvæle lidt ved.

I: Ja. Du siger, at når der ligger alle de blomster fra en anden begravelse, hvad er det så, der sker der, når du kommer med dine blomster, og der ligger blomster i forvejen?

D: Så er min blomst jo ingenting. Hvis nu jeg havde et gravsted og kunne lægge den blomst, så lagde jeg den til min far og mor. Det synes jeg ikke, at jeg gør her. Der synes jeg bare, at jeg lægger den sammen med alle de andre. Hvem er det, jeg lægger den til?

(...)

D: Hvis jeg kunne se, at der på den står "Grethe og Bent" eller "mor og far", så ville det have gjort mig godt. Det ville det.

I: Så ville du have lagt dine ting der?

D: Ja, og så ville jeg nok også have gået derover tiere og have lagt en lille blomst, fordi det så var [fra] mig.

Blomster lagt på fællesplænen uden for aflægningsplads, måske fra en nylig nedsættelse eller et gravstedsbesøg. Skansekirkegården. Foto: Mette Fauerskov.

Uden en gravsten er det at bringe en blomst til forældrene som at sende et brev uden adressat. Det giver ikke mening, og derfor ingen ro.

I stedet for at adressere den døde ved en gravsten kan den døde også adresseres på selve stedet, hvor urnen er nedsat.

Det ses således jævnligt, at pårørende i stedet for at placere blomster og andre gravgaver på fællesplænen dertil indrettede plads placerer dem netop der, hvor urnen er nedsat på fællesgraven, selv om det er imod reglerne.

Dorthe havde ikke været med ved urnenedsættelsen, da den var anonym, ligesom hun heller ikke havde været inddraget i valget af fællesgraven i det hele taget. Den manglende viden om, hvor urnen var nedsat, har sandsynligvis bidraget til hendes oplevelse af ikke at kunne relatere til sine forældre ved fællesplænen.

Udvekslingen med den døde, hvad enten det består i en udveksling af gaver eller ord, fastholder den døde som levende i social forstand. For døden er, som Humphreys påpeger, en proces. Den fysiske død sætter ind på et bestemt tidspunkt, men socialt kan de døde leve videre længe efter:

“The process of dying, in its widest sense, stretches from the decision a person is ‘dying’ (as opposed to being temporarily unconscious, or seriously ill, but with chances of recovery) to the complete cessation of all social actions directed towards their remains, tomb, monument or other relics representing them.”

Fællesgraven har en paradoksal dobbelthed i sig. Den er et sted, hvor alle har lige adgang, både til at blive begravet i den og til at besøge den. Og så er den, som jeg lige har vist, samtidig et sted, hvor gravstedet er blevet så privat, så hemmeligt om man vil, at selv de nærmeste pårørende kan opleve, at de ikke har adgang til det. Og uden adgangen til den døde kan det sociale bånd ikke komme til udtryk og ikke fastholdes. Det kan opleves som umuligt at holde den døde socialt i live. Som en af mine andre informanter sagde om sine forældre, som også var nedsat anonymt i fællesplænen: “De er for døde der.” Det bliver et dobbelt tab af den døde.

Valget af fællesgraven forklares ofte med, at den er billigere. Den årsag nævnte ingen informanter, når de skulle forklare, hvorfor de selv ønskede at komme i fællesgraven, eller hvorfor deres pårørende havde valgt det. I stedet nævnte de stort set alle sammen, at det handlede om, at de pårørende ikke skulle have noget, de skulle passe. Når jeg spurgte til deres egne gravstedsbesøg og deres erindringer om gravstedsbesøg sammen med deres forældre i barndommen, var der dog ingen, der på

nogen måde gav udtryk for, at de havde dårlige erfaringer og havde været overbebyrdet med gravsteder, der skulle plejes.

Ikke at ville bebyrde andre kan også ses som et udtryk for ydmyghed. Men valget af fællesgrav kunne også tolkes som et forsøg på at sikre kontrol over sit eget liv (post-self) og (fortsat) uafhængighed af familien og dens (grav-)pleje, og altså som et udtryk for en kraftig individualisering.

Jeg vil dog mene, at der også er en væsentlig forklaring at finde i det, der er sket i relationen mellem familiemedlemmerne i overgangen fra familien som slægt til familien som kernefamilie. Slægten var bundet sammen af pligt, den var først og fremmest en økonomisk enhed, og ægteskabet var et fornufts-baseret arrangement. Kernefamilien er derimod en enhed, der er bundet sammen af følelser, ægteskabet er frivilligt og baseret på kærlighed. Valget af den pasningsfrie fællesgrav handler set fra kernefamiliens vinkel om at sætte de pårørende fri fra pligten, der hørte slægten til ('den forkerte relation') og om at vide, at måtte efterladte komme på gravstedet, så gør de det ikke af praktiske grunde, men frivilligt og ud af ren kærlighed ('den rette relation').

Gaver, der udtrykker kærlighed på aflægningspladsen på fællesplænen. Silkeborg Vestre Kirkegård. Foto: Anne Kjærsgaard.

Grænsekontrol og ikke-anerkendte tab

Det er sjældent, at det alene er kirkegården, der ved, hvor den døde gravsted befinder sig, sådan som det gør sig gældende i Dorthes tilfælde. (Den eller de) nærmeste pårørende (gravstedsholderen/-holderne) vil også have (mulighed for at få) denne viden og vil kunne dele den med familie, venner, bekendte, naboer, kollegaer og andre. Men det betyder ikke nødvendigvis, at alle personer, der gerne vil vide, hvor gravstedet er, får adgang til informationen. Kirkegårdskontoret og (de) nærmeste pårørende er gatekeepere, der afgør, hvem, der skal have adgang til viden om gravstedets placering, og hvor kirkegårdskontoret lægger regler og love til grund, så kræver det at få adgang til pårørendes viden, at denne/disse socialt anerkender vedkommendes tab og behov for at kunne opsøge gravstedet.

En af måderne, hvorpå (de) nærmeste pårørende deler viden om gravstedets placering med andre, er ved at invitere dem med til at deltage i kiste- eller urnenedsænkningen. Bisættelser og begravelser er private begivenheder, og det samme gælder også urnenedsættelsen. I praksis kan begravelseshøjtideligheden være offentlig, nemlig når den annonceres som sådan ("alle er velkomne"). Den kan også foregå "i stilhed", hvor deltagelse forudsætter en personlig invitation, og her er der typisk færre deltagere. Ved en kirkelig begravelse finder kistenedsænkningen på kirkegården typisk sted i forbindelse med begravelseshandlingen og i overværelse af dem, der har deltaget i begravelsen. Urnedesættelser foregår derimod først uger efter bisættelsen, idet jordpåkastelsesritualet under normale omstændigheder skal udføres på kisten og altså forud for kremeringen. Urnedesættelser annonceres ikke, og der er næsten altid færre inviteret med end ved bisættelsen.

At lade den afdødes navn være synligt på en gravsten på gravstedet er anden måde, hvorpå nærmeste pårørende bredt kan dele deres viden om, hvor den døde er begravet. Da kirkegården er offentlig tilgængelig, vil alle i dette tilfælde i princippet kunne finde frem til graven. Nogle vælger imidlertid at anvende et kalde- eller kælenavn på gravstenen frem for det fulde navn, hvorved kredsen af personer, der kan bruge gravstenen til at identificere gravstedet, indskrænkes til dem, der har kendt afdøde under dette navn. En anden og endnu smallere variant heraf er brugen af generiske betegnelser som f.eks. "mor", der kun identificerer en

Gravsten på kendt gravsted, genkendelig for de få. Horsens Nordre Kirkegård. Foto: Anne Kjærsgaard.

bestemt person for den, der i forvejen ved, hvem der ligger begravet på stedet. Selv når en gravsten med afdødes fulde navn markerer gravstedet, vil det imidlertid i praksis være en vanskelig og i mange tilfælde uoverkommelig opgave at finde frem til den rette kirkegård og den rette afdeling uden hjælp fra personer, der kender til gravstedets beliggenhed. Af samme grund findes der flere hjemmesider, hvor man kan søge efter gravsteder. De er lavet af og for amatørslægtsforskere, men kan benyttes af alle. De er dog ikke fuldt dækkende, og de medtager ikke gravsten, der er under ti år gamle.

Hvis gravstedet er umarkeret, vil det under alle omstændigheder være ukendt for alle personer, der ikke har været med ved kiste- eller urnenedsænkningen. Ud over fællesplænen findes umarkerede grave f.eks. også på mange skovafdelinger, en gravstedstype, der er i kraftig vækst i disse år. Både på fællesplænen og sådanne skovafdelinger er fraværet af gravsten fastlagt i kirkegårdens servitutter, men umarkerede grave kan dog også forekomme på gravstedstyper, hvor det faktisk er mulighed for at sætte gravsten, sådan som der var tilfældet med den nævnte kvinde, hvis mormor ikke fik en gravsten, fordi gravstedsholderne ikke accepterede det.

For at få kendskab til et umarkeret gravsteds placering skal personer, der ønsker at finde frem til det, altid igennem gatekeeperne eller eventuelt andre personer, der har været inviteret med til kiste- eller urnenedsættelsen. Kristian, hvis forældre var begravet i et umarkeret gravsted på en skovafdeling,

fortalte, da han blev interviewet, at han havde vist nogle af sine forældres venner, hvor gravstedet var. En anden blandt de interviewede havde kendskab til en person, der havde deltaget i en urnenedsættelse og efterfølgende udpeget det umarkerede gravsteds placering for den afdødes hemmelige elsker. I dette tilfælde anerkendte personen, at også elskereren havde lidt et tab, men eksemplet minder os om, at den indviede gruppe til enhver tid kan vælge at holde den viden, de har om gravstedet, for sig selv, f.eks. hvis de finder, at relationen mellem den pågældende og afdøde er social uacceptabel, og/eller at det, at pågældende oplever sorg, er socialt uacceptabelt.

At alle personer, der gerne vil vide, hvor gravstedet er, ikke nødvendigvis får adgang til informationen, er måske særligt værd at overveje i forhold til den udvikling, der er fulgt med det selvvalgte kærlighedsægteskab, nemlig at det i omtrent halvdelen af tilfældene ikke er livslangt men ender i skilsmisse, og at mange i dag i stedet lever i seriel monogami. Det kan ikke alene betyde mange brudte relationer, men også at børn og voksne undervejs er blevet bragt sammen på kryds og tværs og sommetider udvikler stærke relationer, f.eks. et barnebarn-bedsteforældre-lignende forhold, uden at de hverken juridisk eller socialt nødvendigvis vil blive betragtet som familie, og at de ved dødsfald måske heller ikke vil blive anerkendt som nogen, der har lidt tab og føler sorg samt bør have mulighed for at kende gravstedet.

Det inkluderende gravsted

Det var et interview med en mor, der havde mistet et barn, der henledte min opmærksomhed på gravstedernes socialt udgrænsende karakter, fordi morens design af gravstedet i høj grad var vendt netop imod dette. Det var et gravsted, der inviterede alle indenfor. Der var tale om et traditionelt hækomkranset gravsted, men der stod en bænk på det, som alle kunne sætte sig på. Og under bænken lå der fyrfadsllys til at sætte i lanterneerne på graven, og ikke mindst lå der en light, så alle kunne tænde dem. Under bænken var der også vaser, de fleste af dem simple syltetøjsglas, så alle nemt kunne sætte en buket blomster. Moren foretrak selv at sætte blomster fra haven eller plukket i blomsterkanten, så alle – voksne som børn – kunne se, at de sagtens kunne være med og gøre det samme. Det lykkedes for hende, gravstedet var fuldt af blomster, gaver og små hilsener fra besøgende.

En af flere steler med aflægningsplads og mulighed for at opsætte navn på de nedsatte i ny skovafdeling, Horsens Vestre Kirkegård. Landskabsarkitekt: Charlotte Skibsted, stenhugger: Filip Møller. Foto: Anne Kjærsgaard.

Jeg har med min artikel givet eksempler på, hvordan måden, vi anlægger og administrerer vores gravsteder på, kan føre til oplevelser af at blive udelukket, og jeg har særligt peget på de problemer, umarkerede grave kan medføre. Men samtidig peger jeg på, at den oplevede eksklusion fra gravstedet opstår i et nært samspil med skiftende forståelser af, hvad det vil sige at være en familie. Vores forståelse af, hvad det er at være en familie, ændrer sig hele tiden, og i forlængelse af de ændringer, som vi oplever netop nu, er der på kirkegårdene god grund til forholde sig til, hvad det i livet og døden betyder at være del af en skilsmissecfamilie eller at være single.

Der tages i planlægningen og administrationen af gravsteder allerede langt mere end tidligere højde for at mindske oplevelser af eksklusion. Det har således været et vigtigt skridt på vejen, at det i dag er muligt at deltage i urnenedsættelsen på langt de fleste kirkegårde. Men som jeg har vist, løser det bestemt ikke alle problemerne. Lige nu synes der at være særlig grund til at være opmærksom på problemstillingerne ved umarkerede grave, da der for tiden oprettes mange skovafdelinger, hvor tilstedeværelsen af gravsten af nogen opfattes som forstyrrende elementer i naturen. Derudover er jeg slet ikke kommet ind på den form for eksklusion, der ligger gemt bag det stigende antal asker, der ikke placeres på kirkegårdene, men spredes over hav. Her er gravstedet ikke blot umarkeret, men synes opløst og utilgængeligt for alle for altid.

Litteratur

Humphreys, S.C., "Death and time", i S.C. Humphreys and H. King (eds.), *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*, London, Academic Press 1981, 261-283.

Kjærsgaard, Anne & Eric Venbrux, "Still in the picture: photographs at graves and social time", i P. Bjerregaard, A.E. Rasmussen & T.F. Sørensen (eds.), *Materialities of Passing. Explorations in Transformation, Transition and Transience* (Studies in Death, Materiality and the Origin of Time, 3), London, Routledge, 2016, 85-109.

Noter

1. Humphreys, 1981, 263.

Gravminder mellem ørerne

Anmeldelse

Af Jimmy Munk Larsen

Cand.mag., museumsvært, Museum Thy

Et plets kud i Aarhus Domkirke – omdrejningspunktet i ét af afsnittene i podcasten *Gravminder*. Foto: Jimmy Munk Larsen.

Podcastmediet har for længst erobret de levendes verden. Nu er det også trængt ind på de dødes hjemmebane – nærmere bestemt på kirkegårdene og blandt gravminderne omkring os. To podcasts med udgangspunkt i gravminder har således set dagens lys: én i Aarhus og én i København. Jeg har med fornøjelse lyttet til dem begge.

I *Gravminder* er Aarhus Stadsarkiv, Aarhus Teater, Den Gamle By, Besættelsesmuseet og Aarhus Domkirke gået sammen om at lave en podcast- og byvandringsserie, der fortæller nogle af de dødes historie i Smilets By. Vært, tilrettelægger og fortæller er Mathias Wissing fra Aarhus Teater. Podcastens ruter kan findes i appen *Opdag Aarhus*. Jeg har ikke selv brugt appen eller befundet mig i Aarhus, da jeg lyttede til podcasten, hvilket kan have forringet min oplevelse. Dog kender jeg flere af de behandlede steder,

En stolt aarhusianer i Smillets By. De døde er sjældent langt væk i Aarhus. Foto: Jimmy Munk Larsen.

herunder Rådhusparken og domkirken, men også de steder, jeg ikke kender, er beskrevet fint, så det er ikke et must at være stedkendt eller *on location* for at lytte med.

Podcasten er i seks afsnit, hvor det første er et introduktionsafsnit til selve podcasten, aarhusiansk kirkegårdshistorie og kirkegården som institution. Her nævnes mange kirkegårdes store udfordring – at folk ikke længere bruger dem, hvilket efterhånden efterlader kirkegårdene som grønne parkområder uden gravminder. Andet afsnit tager udgangspunkt i den gamle Søndre Kirkegård ved rådhuset. Rige købmænd med royale forbindelser og nogle af byens jødiske købmænd er i fokus. Tredje afsnit er mere tidsmæssigt begrænset til besættelsestiden. Jeg synes, at det er det bedste afsnit, men er i denne opfattelse naturligvis farvet af min hverdag på Bunkermuseum Hanstholm. Besættelsestidens helte og skurke levendegøres, og det lykkes elegant at forbinde den lille historie til den store – bl.a. med en kobling til Kommunistloven. Fjerde afsnit handler om nogle af de kunstnere, der har sat deres aftryk på Aarhus, mens domkirken er i fokus i femte afsnit. Sjette afsnit er en mere generel snak om vores forhold til døden før og nu. Her sættes bl.a. fokus på hospicer og den måde, vi "parkerer" døende og døden bestemte steder, så de og den ikke spolerer vores hverdag. Det er nogle gode betragtninger, og det fungerer rigtig godt med en afrunding på podcastserien.

Et enkelt kritikpunkt er, at der nogle steder er nogle lange overgange mellem fortælling og den stemningsfyldte musik, der kan bringe lytteren i tvivl om, hvorvidt podcasten er slut, eller om man har mistet internetforbindelsen. Afslutningsvis vil jeg nævne, at Aarhus Stadsarkiv i 2021 lavede podcastserien *Aarhus Stadion*. Den har jeg – som AGF-fan – naturligvis lyttet til, og den kan også anbefales, hvis man har den slags tilbøjeligheder. Nævnes skal også afsnittet *Hoad gravene fortæller* i Radio4's videnskabsprogram *Kraniebrud*. Podcasten er lavet i samarbejde med Besættelsesmuseet og omhandler krigsgrave på Vestre Kirkegård.

Et Liv Levet tager udgangspunkt i Vestre Kirkegård i København. *Lyd tæt* med Gustav D. Leth ved roret står bag, og podcasten er støttet af Områdefornyelsen Bavnehøjs aktivitetspulje. Der er i skrivende stund udkommet fem afsnit. Hovedpersonerne er Louis Pio, Ed Thigpen, Anne Marie Carl-Nielsen, Emil Chr. Hansen samt Herman Bang. Podcasten kan sagtens høres uden at kende gravstederne på forhånd, da de beskrives levende for lytteren. Afsnittet om Herman Bang glimrer endda ved at fortælle Bangs historie med udgangspunkt i et på det nærmeste ikkeeksisterende gravsted ved en blodbøg på Vestre Kirkegård. Det er gjort med respekt for den afdødes ønske om anonymitet i døden, men også med den nysgerrighed, der naturligvis har ligget bag valget om at fortælle netop Bangs historie med afsæt i hans gravsted. Kunne historien så ikke have været formidlet uden at bruge gravminderne overhovedet? Jo, sagtens. De historier, jeg selv fortæller på kirkegårdsvandring på Vorupør Gamle Kirkegård, kan også sagtens formidles til et foredrag. Men som de fleste læsere af dette tidsskrift vil vide, er der en helt særlig stemning på kirkegården: Historien og den afdøde kommer på flere måder nærmere.

Ligesom med *Gravminder* lyttede jeg heller ikke til *Et Liv Levet* on location, men gravstederne beskrives levende og med solsortesang i baggrunden, så man godt kan føle sig hensat til kirkegården, selv om man er på arbejde, går en tur eller sidder på kondicyklen. Podcasten er velproduceret og lytteværdig. Der veksles fint mellem det højtidelige og det jordnære. Der bruges mange klip fra danske film, herunder *Olsen-Banden* og *Babettes Gæstebud*. Det fungerer rigtig godt med de små, genkendelige afbræk fra det mere nøgterne. De giver hjernen en pause og gør, at jeg som lytter ikke taber tråden undervejs.

På Facebook blev der i sommer meldt ud, at der var en chance for nye afsnit i efteråret, men i skrivende stund (primo november) er der endnu ikke kommet noget. Der er dog nok at tage fat på. Vestre Kirkegård er et overflødigshorn af berømte og berygtede afdøde, og det bliver ikke svært at finde nye, spændende historier at fortælle ud fra gravminderne.

På Facebook opfordres der også til at byde ind med forslag til historier, der fortjener at blive fortalt. Den opfordring vil jeg gerne følge ved at bringe et gravminde på banen, som godt nok ikke befinder sig på Vestre Kirkegård, men på den tilstødende Mosaik Vestre Begravelsesplads. Her ligger Sprintze Segel, som døde i 1941 og efterlod sig en børneflokk, der fik vidt forskellige skæbner under 2. Verdenskrig. Elias skiftede navn til Einar for at skjule sin jødiske identitet. Rosa blev myrdet i Zmievskaya-massakren ved Rostov ved Don. Becky flygtede til Sverige. Sara konverterede til kristendommen, men måtte også flygte til Sverige. Det samme gjorde Herman og Simon, der på den anden side af Sundet tilsluttede sig Den Danske Brigade, mens deres bror Abraham endte i Theresienstadt. Med afsæt i Sprintze Segels gravminde kan man altså komme omkring mange aspekter af jødeforfølgelserne. Den historie fortjener at blive belyst – også fordi Sprintze hverken er berømt eller berygtet, men tilhører det tavse flertal af gravminder, hvis historie vi ikke umiddelbart kender.

De to podcasts fra Aarhus og København skal ikke sammenlignes, da de netop er forskellige – ikke kun i forhold til de gravminder, de tager udgangspunkt i, men også i tilgangen. *Gravminder* er mere dybdegående og højtidelig, mens *Et Liv Levte* er fuld af festlige indspark. Begge dele fungerer, og det er nok meget et spørgsmål om smag, hvilken af de to tilgange man foretrækker. *Gravminder* har jeg selv hørt i Podbean, men den kan også findes i Apple Podcasts og på Spotify. Sidder man ved computeren, kan *Gravminder* også findes på Aarhus Stadsarkivs hjemmeside. *Et Liv Levte* har jeg hørt i Spotify, men den kan også findes i Apple Podcasts og i SoundCloud. Hvis man efter at have lyttet til de to podcastserier slet ikke har fået nok gravminder mellem ørerne, kan man kigge mod udlandet. Her kan nævnes *Stones, Bones & Shadows*, der indledtes i 2021, og hvor der midten af juli netop er udsendt et nyt afsnit med udgangspunkt i Evitas gravminde på Recoleta.

Sprintze Segels gravsten. Hendes søn Abraham endte efter krigen på Fiskervej i Nørre Vorupør, hvor anmelderen selv voksede op. Foto: Jimmy Munk Larsen.

Historie fortælles på kirkegården

Anmeldelse

Af Ulla Schaltz

Museumsdirektør, Museum Lolland-Falster

Susanne Guldager, *Historie fortælles på kirkegården – byhistorie og begravelsespladser i Faaborg*. Forlaget Historia 2021.

Kirkegårde og begravelsespladser fortæller en historie. Det gælder, uanset om kirkegården er placeret i en stor eller mindre by eller på landet. Derfor er det også interessant for den besøgende at træde ind bag kirkegårdens porte og gå på opdagelse i de mange historier – såvel de lokale som de nationale. Især hvis man får hjælp til at se efter det rigtige. Den hjælp yder denne bog, når det gælder købstaden Faaborgs kirkegårde og jødiske begravelsesplads. Men den har også et andet ærinde, nemlig at beskrive det mangeårige arbejde med at bevare og udvikle folkekirkens kirkegårde i byen. Et arbejde, som bogens forfatter har været en del af i en årrække.

Bogens forfatter er inde i stoffet og har en dyb indsigt i kirkegårdshistorie i almindelighed og i Faaborg bys kirkegårde og den jødiske gravplads i særdeleshed. Susanne Guldager er uddannet landskabsarkitekt. Sideløbende med ansættelse på Københavns Universitet har hun været tilknyttet Roskilde Stift som kirkegårdskonsulent. Forfatteren har haft egen tegnestue, hvor hun har arbejdet med planlægnings- og projekteringsopgaver inden for feltet, samt er forfatter til en række bøger inden for området.

Bogen er indbydende og nem at læse. Layoutet er gennemtænkt, og billedsiden er illustrativ. På bogens omslag finder læseren nogle virkelig fine kort over kirkegårdene. Formatet er både til hyggelæsning i sofaen og bestemt også til at tage med sig ud på kirkegården og gå på opdagelse.

Bogens inddeling er meget traditionel. Den har seks kapitler, hvoraf de tre er inddelt efter tidsperioder. De tre øvrige rum-

mer særlige, afgrænsede emner som gravminder og byens persongalleri, den jødiske begravelsesplads samt udvikling og bevaring af kirkegårdene.

Bogen indledes med et forord, hvori forfatteren erklærer, at en bys historie kan fortælles med udgangspunkt i byens kirkegårde. Den påstand er jeg helt enig i. Hun er tro mod påstanden, og alle kapitlerne indeholder byens såvel som kirkegårdens historie og udvikling. De forskellige perioders gravminder gennemgås, ligesom centrale personer, der ligger begravet på kirkegården, også beskrives.

I bogens første kapitel fortælles om byens tilblivelse med middelalderens kirkegårde og kirker i fokus. Andet kapitel omhandler begravelser og gravskikke efter reformationen,

oplysningstidens nye idealer og skikke frem til 1805, hvor der bliver indført forbud mod begravelser i kirkerne. I det tredje kapitel er det kirkegårdens brug samt fysiske form og udtryk, der er i centrum.

I det fjerde kapitel går forfatteren i detaljer med bevarede gravminder, både i kirken og på kirkegårdene i Faaborg. Vi kommer i dette kapitel tættere på de personer, som har præget byens historie og udvikling. Forandringer i mindekultur og gravmindernes stilarter bliver også behandlet i dette kapitel.

Det femte kapitel handler om den jødiske begravelsesplads og berører trossamfundets rolle i Faaborg. Faaborg har en af det jødiske samfunds ti begravelsespladser, der findes i provinsen.

I det sjette og afsluttende kapitel fokuseres på de udfordringer, der er forbundet med det at tilpasse kirkegårdene til nutidens og fremtidens behov. Det skal ske, samtidig med at kirkegårdene bevares som de kulturhistoriske monumenter, de er.

Historie fortælles på kirkegården er en bog, som er værd at læse. Bogens empiriske område er Faaborg. Det betyder, at den i sagens natur er meget relevant for folk, der er optaget af Faaborgs historie, kirkegårde og kulturhistorie. Forfatterens intention har været at fortælle lokalhistorie gennem byens kirkegårdes historie. Med dette afsæt er bogen interessant for andre læsere også. Den samme type bog kan laves med afsæt i andre kirkegårde og på denne vis gøre kirkegårdene til en slags historiebog for et lokalområde. Bogen er dertil velskrevet og gennearbejdet, hvilket gør det til en fornøjelse at dykke ned i Faaborgs historie.

Kirkens Rum

Anmeldelse

Af *Anne Vium Skaarup*

Landskabsarkitekt, Skaarup Landskab, kirkegårdskonsulent i Haderslev Stift

Morten Skriver, Annemarie Lund, Bente Lange, Carsten Holgaard og Karin Lorentzen, *Kirkens Rum – kunsten, arkitekturen og den visuelle liturgi*. Lindhardt og Ringhof 2022.

Bogen kan læses og downloades på Akademiraadets hjemmeside. Den er udgivet af Akademiraadets udvalg for kirkekunst og tænkt som inspiration og vejledning til landets menighedsråd.

Dette lever bogen fuldt ud op til. Den er indbydende, smukt illustreret, let at læse og rummer fine og meget forskellige eksempler på kirkerum og kunst i kirkerummet. Eksempler, som fungerer som fine smagsprøver og oplagte forslag til studietursmål for dem, hvis nysgerrighed eller lyst til yderligere fordybelse er vakt.

Bogen burde stå i et ethvert menighedsråds bibliotek og være obligatorisk læsning som indledning til alle projekter, hvor menighedsrådet ønsker at ændre på kirkerummet (og for den sags skyld også, når man ønsker at ændre rummet, kirkegården, omkring kirken).

Bogen har fokus på kirkernes indre – på samspillet mellem kirkerummets arkitektur og kunst. Beskrivelsen af kirkens arkitektur begynder udefra, med en beskrivelse af kirken i landskabet, kirkegårdene, deres historie og kulturværdier. Derefter udfoldes kirkerummets arkitektur og kunst i kirken gennem eksempler på forskellige kirkerum og forskellige kategorier af kunstnerisk udsmykning.

De viste eksempler er smukt illustreret og giver en fin indføring i, hvor forskellige kirkerum er, og hvor forskellige kunstens udtryk og virkemidler kan være. I teksten forklarer, hvilke valg der er gjort, hvordan udsmykningen virker

i rummet, hvordan helheden opleves, og hvordan de kunstneriske valg og virkemidler påvirker oplevelsen af rummet. Dermed bliver læseren både præsenteret for, hvor stor forskellighed og mangfoldighed der er i kirkerummene og deres udsmykning, og hvor kompleks en opgave det er at arbejde med ændringer af kirkerum.

I indledningen ridses bl.a. op, hvorfor det er vigtigt at benytte kompetente rådgivere allerede tidligt i processen, og hvilke faldgruber man risikerer at støde på, hvis man ikke er omhyggelig og tålmodig nok i opstartsfasen.

Sidst i bogen er der kort praktisk vejledning med tre spørgsmål, som menighedsrådet bør stille sig selv, når de begynder at arbejde med kirkerummet:

Hvad mangler? Hvad virker forkert?
Hvad er muligt? Hvad skal der ske?
Hvordan gør man?

I denne bog er rådene alene tiltænkt arbejdet med forandringer inde i kirkerummet, men de samme spørgsmål kan stilles, når forandringerne gælder kirkegården.

For præcis den samme utålmodighed, u-omhyggelighed og det samme ønske om forandring for forandringens skyld, som i bogen beskrives som faldgruber i forhold til arbejdet inde i kirkerne, gør sig gældende i forhold til de ændringer, som foretages på kirkegårdene.

Som Annemarie Lund skriver i bogens første del: "Kirkegårdene er en betydningsfuld del af vor fælles kulturarv, og kirkerne administratører, herunder menighedsrådene, har dermed et stort ansvar, der rækker ud over både det stedlige og det tidsbestemte".

Jeg håber, at denne bog også kan inspirere til både at være mere omhyggelig, mere modig og mere ambitiøs i arbejdet med kirkegårdene.

Omhyggelig i forhold til at være opmærksom på at bevare karaktergivende elementer på kirkegården. Det være sig begravelsesstrukturer, beplantningsstrukturer eller f.eks. gamle træer. Omhyggeligheden gælder arbejdet i alle faser fra planlægning til færdigt projekt.

Modig i forhold til at tage beslutninger med afsæt i æstetik og kirkegårdens helhed og igangsætte gennemtænkte projekter, som også inden for kort tid vil ændre kirkegårdens udtryk.

Ambitiøs i forhold til, at de projekter, man prioriterer på kirkegården, skal have en kvalitet både æstetisk og i materialevalg, som lever op til kirkens og stedets betydning.

Måske skal man herefter tilføje: Tålmodig. For et omhyggeligt forarbejde i samarbejde med kompetente rådgivere, som gør menighedsrådet i stand til at tage modige, gennemtænkte beslutninger og at gennemføre ambitiøse projekter, store som små, tager tid!

Memento Vitae og Skabt, skrøbelig og håbeful

Anmeldelser

Af Henrik Grøndal Lund

Sognepræst, Aarhus Domkirke

Elof Westergaard, *Memento Vitae. Betragtninger om død og liv*. Forlaget Eksistensen 2022.

Elof Westergaard, *Skabt, skrøbelig og håbeful*. Om hvorfor det er godt at gå en tur på kirkegården og engang ende der. Forlaget Eksistensen 2022.

Det er en tankevækkende glæde at besøge kirkegårdskulturen med Elof Westergaards to nye udgivelser, *Skabt, skrøbelig og håbeful* samt *Memento Vitae*. Denne sommer har jeg fulgt bøgernes opfordring om jævnlige kirkegårdsbesøg og læst dem på Nordre Kirkegård i Aarhus og landsbykirkegården i Ørding på Mors. Bøgernes indbydende format gør dem nemme at have med og er i sig selv en fornøjelse. Det er stort at åbne dem, for de kredser med en dyb viden om noget af det vanskeligste for et menneske, døden og kirkegården. Som læser høster man frugterne af Elof Westergaards livslange veneration og arbejde for kirkegårdskulturen. Man får en forbilledlig klar indsigt i kirkegårdens betydning og en rodfæstet forståelse af menneskers omgang med døden. Horisonten er vid på dødens sted. Kirkegården viser sig at være en frodig forundringshave, og jeg kan på det allervarmeste anbefale enhver at opsøge en nærliggende kirkegård og give eftertænksomheden plads i selskab med Elof Westergaards bøger.

Skabt, skrøbelig og håbeful er en fremragende bog om, hvad en kirkegård er og kan. Bogen kæder naturligt menneskers forhold til døden, afskedens ritualer og sorg sammen med kirkegården som et fælles offentligt sted. Kirkegården beskrives som et poetisk erindringsrum, der kan hjælpe, trøste, vække

Memento Vitae

Betragtninger
om død og liv

Elof Westergaard

EKSISTENSEN

ELOF WESTERGAARD

SKABT, SKRØBELIG OG HÅBEFULD

OM HVORFOR DET ER GODT AT
GÅ EN TUR PÅ KIRKEGÅRDEN
OG EN GANG ENDE DER

EKSISTENSEN

håb og give livsglæde. Det kristne ritual for jordpåkastelse udgør bogens komposition, og Elof Westergaards udfoldelse af jordpåkastelsesritualet er teologisk formidling af høj klasse. I en global og digital verden, som ophæver stedets betydning, minder Elof Westergaard bestemt og myndigt om, at mennesker er jordvæsener bundet til historien og stedet, også når vi dør. Hverken i livet eller døden kan vi flygte fra jorden, det konkrete sted, hvorfor Elof Westergaard tager et opgør med flugten fra kirkegården og de tiltagende individualiserede ønsker om askespredning uden for kirkegården.

Undervejs føres læseren ind i kirkegårdens verden og sprog. Man lærer betydningen af indviet jord, inskriptioner, gravsten, gravfred og erindringens håndværkstraditioner. Kirkegården træder frem som et sprællevende sted, hvor et menneske kan gå til sin fortid og på slægternes fælles historie leve i nutiden og skue ind i fremtiden. Med brug af Biblens persongalleri, litteratur, kunst, historie og fri kritisk tænkning viser Elof Westergaard, at kirkegården som et fællespoetisk erindringsrum kalder et generøst menneskesyn frem og fordrer en etisk forpligtelse til at tage vare på det skabte, skrøbelige og til sidst døde menneske. Det betyder noget, at mennesker ikke ender et tilfældigt sted, på en vilkårlig losseplads eller i en massegrav. Det er afgørende, at gravsten har en lang fredningstid, så historien ikke forsvinder i samfundets acceleration grundet ringe tid til erindringsspor.

Samfundsudviklingen er konstant nærværende, og Elof Westergaard personificerer som et rodfæstet kristent menneske, hvor vigtigt det er at bære en tradition med sig og give den videre. Kritik og opgør er tydeligvis nødvendig i venerationen og kampen for dansk kirkegårdskultur. Bogen munder da også ud i en opstand, dog ikke mod samfundet og tiden, men en opstand mod døden. Kirkegården er en gravhave, hvor håbet om gensyn og genkomst modsiger døden. Elof Westergaard kalder kirkegården for kærlighedens mødested, hvor navnetræk, inskriptioner, symboler og frodig grøn vækst er fuld af opstandens fællesskab, håbet om tid og rum efter døden. Læs selv, hvordan han forstår jordpåkastelsesritualets "af jorden skal du igen opstå", så han kan sige, at det en dag bliver godt at ende på kirkegården.

Skabt, skrøbelig og håbefuld er en kærkommen bog, som bør blive obligatorisk læsestof for alle ansatte på landets kirkegårde og tillige alle medarbejdere i folkekirken, ligesom den

forhåbentlig vil finde anvendelse i diverse undervisnings-sammenhænge, så forståelsen for kirkegårdskulturens betydning udbredes og vokser. Den er også oplagt som sjælesorgs-støtte, når man naturligt kommer på kirkegården, fordi man har mistet et menneske. Endvidere kan bogen læses som en debatbog eller et kirkepolitisk kampskrift mod forandringer i kirkegårdskulturen.

Memento Vitae er titlen på en række poetiske betragtninger over døden og kirkegårdskulturen, som Elof Westergaard udsender samtidig med *Skabt, skrøbelig og håbefuld*. Formen er en anden, men anliggendet det samme. Betragtningerne består af korte tekster, digte og aforismelignende udsagn. Den karakteristiske kombination af selvbiografiske refleksioner og en markant faglig ballast gør Elof Westergaards betragtninger virkelig værd at opholde sig ved. Man genkender de store digteres fodspor fra litteraturhistoriens fortællinger om forholdet til døden, det tragiske og skæbnen, og der findes en dyb fortrolighed med den græske, jødiske og kristne tradition. Bibelske figurer og klassiske skikkelser træder naturligt ind som samtalepartnere, og Elof Westergaard lader forstå, at når det gælder døden, er der ingen afstand mellem fortidens og nutidens betragtninger. Døden gør livet nært og betydningsfuldt. *Memento Vitae* rummer betragtninger, man aldrig bliver færdig med, og det er en sand fornøjelse at slå følge med Elof Westergaards blik på livet med dødens sted i horisonten. *Memento Vitae* – husk, du skal leve.

Generalforsamlingen 2022

30. maj 2022 i Svendborg

Velkomst ved formand Elof Westergaard
samt præsentationsrunde.

Dagsorden ifølge foreningens vedtægter § 6, stk. 5:

1. Valg af stemmetællere og dirigent

Jørn Skov, Tønder Kirkegårde, valgt som dirigent.

Dirigenten konstaterer, at generalforsamlingen er lovligt indvarslet.

To stemmetællere valgt: Carsten Hilde og Flemming Damgaard.

2. Formandens beretning

Er gengivet andetsteds i dette årsskrift.

3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg

Beretning fra redaktionsudvalget: Årsskriftet 2023-24 bliver om identitetspolitik på kirkegårde. Indlæg modtages meget gerne.

4. Godkendelse af revideret regnskab

Gennemgået af forretningsfører Jens Dejgaard Jensen.

Indtægter: 222.324,80 kr. (budgetteret: 214.000 kr.)

Udgifter: 228.865,10 kr. (budgetteret: 209.500 kr.)

Regnskabet godkendt.

5. Godkendelse af budget og fastsættelse af kontingent for det kommende år

Fremlagt af forretningsfører Jens Dejgaard Jensen.

Budgetterede indtægter: 401.000 kr.

Budgetterede udgifter: 401.000 kr.

Kontingent foreslås uændret – 375 kr. årligt for det første/300 kr. årligt for efterfølgende.

Budget og kontingent godkendt.

6. Behandling af indkomne forslag (16. maj 2022)

Der var ikke indkommet forslag.

**7. Valg af medlemmer til bestyrelsen
samt mindst to suppleanter**

Anne Kjærsgaard var på valg og modtog genvalg. Line M. Bonde var på valg og modtog ikke genvalg. I stedet var Claus Rohden Melin fra Nationalmuseet blevet stillet i forslag.

Begge blev valgt uden afstemning.

Som suppleanter var Filip Møller og Hans-Henrik Nielsen på valg og modtog genvalg. Begge blev valgt uden afstemning.

Bestyrelsen består herefter af:

Elof Westergaard (valgt 2021, på valg i 2024)

Mette Fauerskov (valgt 2020, på valg i 2023)

Dennis Næser (valgt 2020, på valg i 2023)

Stine Helweg (valgt 2021, på valg i 2024)

Anne Vium Skaarup (2021, valgt i stedet for Charlotte Skibsted, der udtrådte før tid, på valg i 2023)

Claus Rohden Melin (valgt 2022, på valg i 2025)

Anne Kjærsgaard (valgt 2022, på valg i 2025)

Steen Jensen (udpeget af Stenhuggerlauget)

Suppleanter (vælges for ét år ad gangen):

Filip Møller (valgt første gang 2015)

Hans-Henrik Nielsen (valgt første gang 2021)

8. Valg af to revisorer og en revisorsuppleant

Anders Beck modtog genvalg, Elisabeth Hess Thaysen modtog ikke genvalg.

Lea Christensen modtog valg som revisor.

Henning Lyng Nielsen modtog genvalg som revisorsuppleant.

Alle valgt uden afstemning.

**9. Fastsættelse af tid og sted for næste års
generalforsamling**

22.-23. maj 2023 i Roskilde Stift – det sydlige Sjælland.

2024 bliver i Viborg Stift, på Salling-egnen.

10. Eventuelt

Inge Kallestrup, Mariehøj og Vestre Kirkegård i Silkeborg, fortalte om ugentlig kirkegårdscafé på kirkegården. Foranledigede debat om åbning af kirkegårdene for hvem og på hvilke præmisser.

Annelise Svensson fortalte, hvordan 96 personer har opkøbt 104 gravsteder på Femø Kirkegård, der ellers skulle have været sløjftet, og holder dem på frivillig basis hver fjortende dag.

Spørgsmål til, hvad miniseminaret 2023 skal handle om. Formanden svarede, at det skal handle om økonomi – men formen er endnu ikke fastlagt.

Stine Helweg fortalte, at kunstneren Ida van der Lee opsætter sit ritualekunstprojekt på Vestre Kirkegård i København den 29. oktober 2022. Alle er velkomne.

Elof Westergaard gjorde opmærksom på Nordisk kirkegårdskonference den 14.-16. september 2023 i Tampere.

Referent: Stine Helweg, sekretær

Svendborg Kirkegård.
Foto: Stine Helweg.

Glimt fra årsmødet 2022

30. og 31. maj i Svendborg og på Ærø

Af Stine Helweg

Sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Med et imponerende stort fremmøde satte ca. 90 af foreningens medlemmer hinanden stævne de sidste dage i maj på Hotel Svendborg. I bestyrelsen glæder vi os over det store deltagerantal, som måske hænger sammen med, at ekskursionen gik til Ærø, et sted, som mange måske ikke ellers lige får besøgt. Vi glæder os også over at se, at adskillige nye deltagere havde fundet vej.

Ærøskøbing Kirkegård.
Foto: Anne Wonsild.

Foreningen for Kirkegårdskulturs årsmøder afholdes normalt på skift i stifterne. Men årsmødet 2022 blev et gensyn med Fyens Stift efter generalforsamlingen i Nyborg 2021. Det skyldtes, at det planlagte 100-års jubilæum, der skulle have været afholdt i maj 2020 i Svendborg, måtte aflyses på grund af corona, hvilket medførte et økonomisk tab for foreningen. Dette tab kunne dog begrænses ved at udskyde i stedet for helt at aflyse aftalen om hotel m.v.

Svendborg Kirkegård.
Foto: Stine Helweg.

Ærøskøbing Kirkegård med hække omkring hvert enkelt gravsted. Foto: Stine Helweg.

Efter en uddramatisk generalforsamling og en engageret debat holdt formanden for Havehistorisk Selskab, landskabsarkitekt Lone van Deurs, et foredrag om kirkegårdens æstetik med replik af Hans-Henrik Nielsen fra bestyrelsen. Mange vil nok huske Lones begreber "de døde" (i kistegrave), "de mere døde" (i urnegrave) og "de helt døde" (i askefællesgrave). Derefter fortalte kirkegårdsconsulent i Fyens Stift, Fanny Møller, om kirkegårdene på den følgende dags ekskursion og påpegede bl.a. nødvendigheden af at have

Guidet byvandring i Ærøskøbing. Foto: Mette Fauerskov.

Ærøskøbing Kirkegård. Foto: Anne Wonsild.

omsorg for kirkegårdens træer. Efter middagen viste kirkegårdsleder Dennis Andersen rundt på Svendborg Kirkegård, hvor resultatet af mange års arbejde med mange forskellige typer af beplantninger betyder, at kirkegården har et overordentligt frodigt præg, selv om der er mange ledige traditionelle gravsteder.

Arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsens gravminde på Bregninge Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Marsdal Kirkegård.
Foto: Stine Helweg.

Rise Kirkegård, hvor alle gravsteder har deres egen afgrænsning. Foto: Mette Fauerskov.

Dagen efter gik det med bus og færge til Ærøskøbing, hvor både kirkegård og by blev besøgt, sidstnævnte under kyndig ledelse af buschaufføren. Senere stødte også Ærøs forhenværende borgmester Ole Wej Petersen til med vidende og levende fortællinger om dette lille samfunds historie, landskab og kulturarv.

Efter frokost på Hotel Ærøhus besøgte selskabet tre meget forskellige ø-kirkegårde; Marstal Kirkegård, der ligesom Ærøskøbing Kirkegård er en assistenskirkegård, samt de to smukt beliggende landsbykirkegårde i Rise og Bregninge. Ærøs kirkegårde er rige på kulturværdier, bl.a. er det kendetegnende, at alle kirkegårdenes traditionelle gravsteder er omgivet af egne hække, som de ikke deler med nabogravstedet. Via Sæby og Faaborg gik turen herefter retur til Svendborg.

Svendborg Kirkegård.
Foto: Mette Fauerskov.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdenes æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles, så kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

- Årsmøder, der afholdes på skift i landets ti stifter. Årsmødet omfatter faglige foredrag, generalforsamling samt en heldagsekskursion.
- Årsskriftet bringer artikler med indhold af såvel akademisk som praktisk karakter. Artiklerne er forfattet af en bred skare af mennesker med indsigt i mange forskellige aspekter af kirkegårdskulturen, f.eks. sociologiske, teologiske, kulturhistoriske, arkæologiske, drifts- og lovgivningsmæssige samt kunsthistoriske og landskabsarkitektoniske. Endvidere rummer årsskriftet anmeldelser af aktuelle bøger og udstillinger. Årsskriftet har en høj faglig kvalitet og er en trykt bog på ca. 100 sider. Tidligere numre af årsskriftet er tilgængelige for alle på tidsskrift.dk.
- Temadage og seminarer hvert andet til tredje år.
- Hjemmeside med oplysninger om foreningen, links og mulighed for download af ældre numre af årsskriftet.

Netværk og udsyn

Vi er foreningen for alle dem, der interesserer sig for danske kirkegårde. I over 100 år har vi arbejdet for, at kirkegårdene bevares og udvikles på en måde, så de kan være til trøst og glæde for alle. Vi har et bredt perspektiv på kirkegårdene, og vi lægger vægt på at samle mennesker med vidt forskellig faglig og organisatorisk baggrund såvel som privatpersoner.

Et medlemskab giver gode muligheder for at skabe et bredere netværk, som kan give dig inspiration og vigtig erfa-

ring at trække på. Ved vores årsmøder og temadage vil man blandt deltagerne kunne møde både landskabsarkitekter, kirkegårdsledere, stenhuggere, historikere, kunsthistorikere, arkæologer, provster, menighedsrådsmedlemmer og alle mulige andre, der deler en fælles passion for kirkegårdene.

Vi er en levende og engageret forening. Som medlem bliver du orienteret om nye tiltag og ny viden inden for alle aspekter af kirkegårdsområdet gennem foredrag og artikler i vores årsskrift. Foreningen giver også kirkegårdene en stemme i den offentlige debat og søger at påvirke politiske beslutninger, lovgivning og administrative procedurer.

Årsmødet 2022 og 2023

Årsmødet 2022 fandt sted i Svendborg, Fyens Stift. Årsmødet 2023 vil finde sted den 22.-23. maj i Roskilde Stift.

Kontingent

Kontingentet udgør 375 kr. pr. år for første medlemskab og 300 kr. pr. år ved efterfølgende medlemskab. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens administrator eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller ved henvendelse til foreningens administrator på post@kirkegaardskultur.dk.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2022-23

Formand: Biskop Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 7542 1800
eve@km.dk

Næstformand: Landskabsarkitekt Mette Fauerskov
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Aarhus C
Tlf. 2225 8667
mf@mflandskab.dk

Kasserer: Kirkegårdsleder Dennis Næser
Kildegade 31
8700 Horsens
Tlf. 4046 7414
dgn@horsenskirkegaarde.dk

Sekretær: Kirkegårdsvejleder Stine Helweg
Frederiksborgvej 125
2400 København NV
Tlf. 2686 0217
stihel@kk.dk

Øvrige
bestyrelses-
medlemmer: Stenhugger Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41
7900 Nykøbing Mors
Tlf. 2015 5007
info@steenjensen.dk

Museumsinspektør Claus Rohden Melin
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 København K
Tlf. 4120 6853
claus.rohden.melin@natmus.dk

Landskabsarkitekt Anne Vium Skaarup
Graven 3
8000 Aarhus C
Tlf. 2343 4642
avs@skaaruplandskab.dk

Ph.d. Anne Kjærsgaard
Bronkhorstweg 45
5363TW Velp
Holland
Tlf. 3190 5585
kjaersgaard.anne@gmail.com

Suppleanter: Stenhuggermester Filip Møller
Ormhøjgårdvej 10
8700 Horsens
Tlf. 7563 0309
filips@filips.dk

Hans-Henrik Nielsen
Møllemosen 75
2760 Måløv
Tlf. 2127 0258
hhnie@outlook.com

Administration, ekspedition og webmaster: Foreningen for Kirkegårdskultur
c/o Jens Dejgaard Jensen
Præstbrovej 347
7950 Erslev
Tlf. 2896 8154
post@kirkegaardskultur.dk

www.kirkegaardskultur.dk

